

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/42345>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

De publieke orde

Openbaarheid en beslotenheid

Onder aanvoering van de commissaris van politie Christiaan de Bie trokken dragonders, soldaten, politieagenten, gerechtsdienaren en leden van de magistraat van de Weteringschans naar de Prinsengracht. Mensen hingen uit de ramen. De stoet werd omstuwd door nieuwsgierigen. Het escorte begeleidde de moordenaar Hein Kemper, op weg naar de rechtszitting. De jonge Duitse polderwerker had op 20 juli 1854 de vrouw en twee kinderen van zijn voormalige werkgever, de tuinder Preckwinkel, om het leven gebracht in hun woning bij de Oetewalerweg aan de oostelijke buitenkant van de stad. Een ander kind en een dienstbode waren zwaargewond geraakt. Kemper had de wijk genomen naar het buitenland, maar was in Londen opgespoord en in Amsterdam voor het gerecht gebracht. Het provinciale gerechtshof, sinds 1841 in de hoofdstad gevestigd, veroordeelde hem tot de strop.

Remieg Aerts

107 Hein Kemper wordt naar de rechtzitting gevoerd

Kunstenaar onbekend, naar een tekening door Alexander Ver Huell (Doesburg 1822-1897 Arnhem)

Litho, 389 x 518 mm

In het najaar van 1854 werd Hein Kemper wegens drievoudige moord ter dood veroordeeld. Hij is de laatste in het openbaar terechtgestelde in Amsterdam, voordat in 1870 de doodstraf werd afgeschaft.

106 De Kalverstraat

Cornelis Springer (Amsterdam 1817-1891 Hilversum)

Tekening, 223 x 169 mm

Het stedelijke leven speelde zich voor een groot gedeelte buitenshuis af. Er moest worden gewerkt, visites gemaakt, dagelijkse boodschappen gedaan. In de 19de eeuw kwam daar het fenomeen 'winkelen' bij, in de zin van etalages bekijken en luxegoederen aanschaffen, onderbroken door het tevreden nuttigen van een kopje koffie, liefst met een gebakje. Tot ver in de 19de eeuw bleef de mogelijkheid daartoe beperkt tot de Kalverstraat en de Nieuwendijk. Vooral in de Kalverstraat waren vele luxewinkels en etablis-

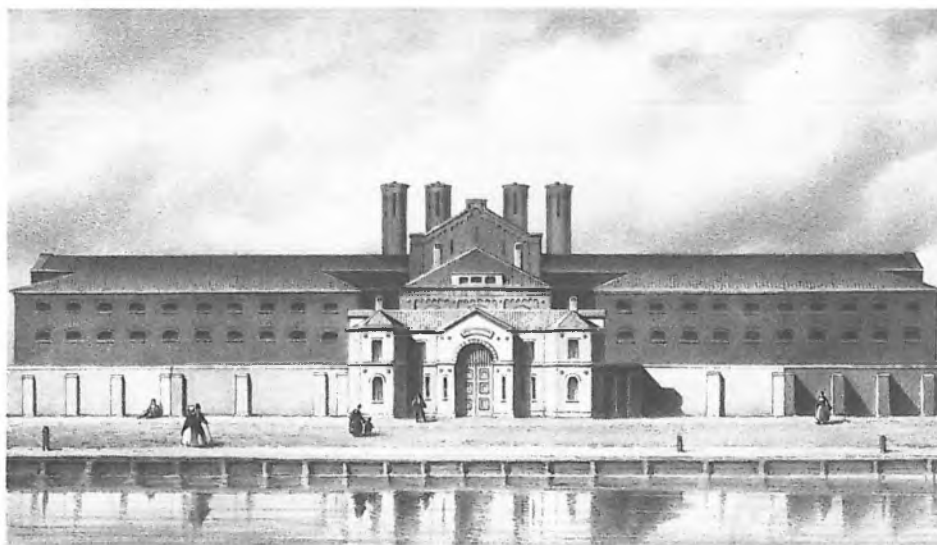
sementen gevestigd. Op deze Kalverstraat uit 1848 staat rechts het winkellende publiek voor de etalages van twee kunsthandels, uiterst rechts de bekende kunsthandel Frans Buffa en Zonen en ernaast die van de Gebroeders Lurasco. Tussen de twee panden loopt de Gapersteeg. De kunsthandel was indertijd – in andere landen trouwens ook – voor een groot deel in Italiaanse handen. De Italiaanse Buffa's en Lurasco's waren als reizende handelaren in kunst naar Amsterdam gekomen. Frans Buffa keerde in 1830 terug naar zijn geboorteplaats in Zuid-Tirol, het succesvolle bedrijf aan zijn zonen Jan en Bastiaan overlatend. Deze kunsthandel, die onder meer tal van plaatwerken uitgaf op het gebied van de Amsterdamse topografie, heeft van 1808 tot 1951 bestaan.

108 De cellulaire gevangenis aan de Weteringschans

Carel Christiaan Antony Last (Amsterdam 1808-1876 Den Haag)

Litho, 97 x 172 mm

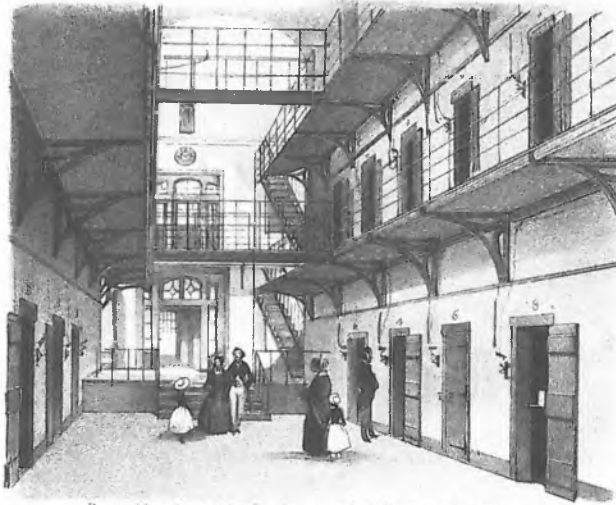
Al voor in 1851 cellulaire opsluiting bij wijze van proef officieel werd ingevoerd, was de gevangenis aan de Weteringschans op het bolwerk Schinkel in gebruik genomen. Voorstanders van deze straf, waarbij de gevangene eenzaam werd opgesloten, dachten dat op die manier herhaling kon worden voorkomen en de criminaliteit zou dalen. "De onafgebroken afzondering des misdadigers, onttrokken aan alle tegenwerking der buitenwereld, zal hem de gelegenheid verschaffen om ernstig na te denken, niet alleen over het harde van zijn toestand, maar ook over deszelfs oorzaken", oordeelde de minister van Justitie. Ook achtten verlichte burgers openbare strafvoltrekking in strijd met de beschaving. Pentonville Prison, de nieuwe model-gevangenis bij Londen, diende als voorbeeld. Het gebouw had drie vleugels rond een centrale hal, die voorzien was van torens voor de luchtcirculatie. In 1890 moest het poortgebouw aan de Weteringschans – hier afgebeeld gezien vanaf de Lijnbaansgracht – plaatsmaken voor een kleinere entree vanwege de verbreding van de straat. Tot 1908 werd het complex steeds uitgebreid. Op 1 december 1978 is de, in 1892 tot Huis van Bewaring omgedoopte, gevangenis officieel buiten gebruik gesteld. Daarna is het gebouw gesloopt. Zie afb. 65.

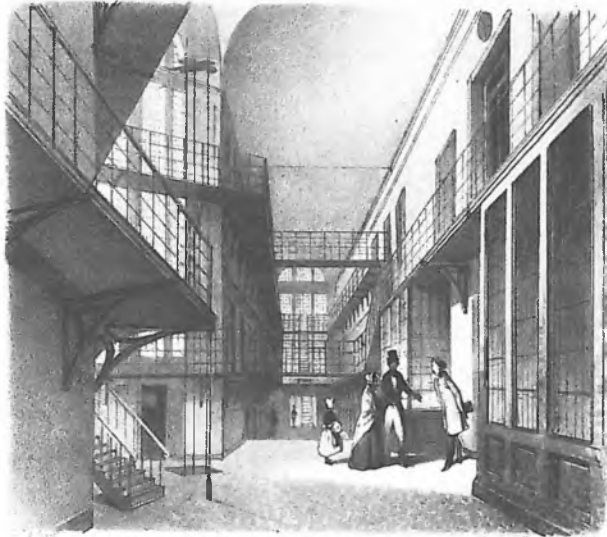
De terechtstelling vond plaats op een schavot met valluik, gebouwd voor de ringmuur van de gevangenis aan de Weteringschans, aan de zijde van de Leidsepoort. Het publiek bleef op afstand. Het *Algemeen Handelsblad*, dat het proces uitgebreid had verslagen, meldde de executie in een kuis berichtje: "Wij zijn te zeer overtuigd van het gezond verstand onzer lezers, dan dat zij van ons zouden verwachten uitvoerige mededeelingen omtrent de laatste oogenblikken, de gemoedsstemming, de woorden, den doodsnik van den diep gevallen mensch. Aan de menschelijke gerechtigheid is voldaan. De ongelukkige staat thans voor den regterstoel van God!"¹

Het was de laatste terechtstelling in Amsterdam, voor de afschaffing van de doodstraf in 1870. De terughoudende berichtgeving in het *Handelsblad* duidt al op gêne. Afgezien van de korte publieke optocht van de gevangenis naar het gerechtsgebouw verliep de strafvoltrekking veel discreter dan voorheen. De gebeurtenis vond nog wel buiten plaats, maar sober en op afstand. In een halve eeuw waren de publieke bestraffing en terechtstelling naar de rand van het blikveld verschoven: van het spektakel op de Dam, via het schavot op de Nieuwmarkt, naar de periferie van een gevangensmuur aan de rand van de stad. Het lichaam van Kemper, door de scherp-rechter gekist, werd 's nachts afgevoerd en in stilte ter aarde besteld. Nog tot in de late achttiende eeuw hadden de lijken van terechtgestelden langdurig te pronk gehangen aan de galg, aan de overkant van het IJ, op de Volewijk, totdat ze ten slotte wegge-teerd in de galgenput onder de staak vielen.²

Het burgerlijke normen-en-waardensysteem dat zich in de negentiende eeuw op velerlei manier deed gelden, kwam vooral tot uiting in het streven om allerlei vormen van publiek gedrag te disciplineren en te privatiseren. Stadschroniqueur C. van der Vijver bijvoorbeeld was zeer ingenomen met de nieuwe besloten bad- en zweminrichtingen die in de jaren 1840 verschenen, en die ook voor vrouwen toegankelijk waren. Zulke baden kwamen er, omdat het zwemmen in grachten en in het paarden-

De middelenlengte, lozende naar het Vrouwenkwartier.

De Centrale Hal en gezicht in den regterlengtel

109 De cellulaire gevangenis vanbinnen

Carel Christiaan Antony Last (Amsterdam 1808-1876 Den Haag)

Litho, 216 x 121 mm

Het licht in de cellen viel door matglazen ruiten in ijzeren ramen, er waren een "geheim gemak", een wasbekken, een pijp voor water en een voor gas voor de verlichting. Als huisraad diende een hangmat, een zitbank, een tafel en een kastje. In het gebouw waren moderne voorzieningen aangebracht, zoals een lift voor het voedseltransport en verwarming door middel van regelmatig ververste, hete lucht. Rond het terrein was een ringmuur waarbinnen de gevangenen werden gelucht. Zij mochten niet bij hun naam worden genoemd, maar bij het nummer dat zij bij binnenkomst kregen. Viermaal daags moesten de gestraften, die eenzaam waren opgesloten, worden bezocht, door de directeur, de arts of iemand van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen.

wed bij de stadspoorten, waar men "aan het gezicht van den voorbijganger blootgesteld" was, als "aanstootelijk voor de goede zeden" gold.³ De burgerlijke initiatieven die vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw werden genomen om de volksklasse woonbeschaving bij te brengen, legden de nadruk op de privatisering van het gezinsleven, weg van de straat en de kroeg.⁴ Begrafenissen, die in Amsterdam langer dan waar ook binnen de stad in de kerken plaatshadden, verdwenen in diezelfde periode uit het zicht, naar de nieuwe kerkhoven aan de rand van de bebouwde kom.

110 Zielendiensten voor Andries Snoek

Drukwerk, 11 x 18,3 cm

Op 16 en 17 januari 1819 werden er voor de katholieke Andries Snoek zielendiensten gehouden in De Duif aan de Prinsengracht, waar H.J. Gerteler pastoor was. De begrafenis van de gevierde acteur Snoek op 8 januari was een gebeurtenis in de stad geweest. De jonge Eduard Asser (1809-1894) was erbij en noteerde toch wat teleurgesteld in zijn dagboek: "Het is schande dat de Hollanders zoo weinig voor de schoone kunsten over hebben, om niet meer werk te maken van de laatste eerbewijzen die men aan een talent als Snoek moest betonen. Slechts is zijn lijkkoets gevolgd geworden door de acteurs der 3 komedies. Waarom zijn de voornaamste kunstenaars, dichters, schilders, muzikanten en zoo voorts, waarom zijn de studenten niet verzocht geworden Snoek te helpen ter aarde bestellen, waarom niet alle die uitstekend zijn door hun ijver voor de schoone kunsten en wetenschappen?" Zie ook afb. 141.

Over dit 'burgerlijke beschavingsoffensief' is opgemerkt dat het waarschijnlijk vooral het burgerlijke waardenpatroon in eigen kring heeft ingeslepen.⁵ Iets dergelijks kan ook gezegd worden van de 'huiselijkheid' die sinds de achttiende eeuw als de nationale eigenschap bij uitstek gold. Vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw is de deugd van de huiselijkheid in talloze gedichten bezongen en gepropageerd in preken, verhandelingen en traktaten. Steeds zwaarder klonk in dat begrip de waardering voor het besloten familieleven door, en voor de behaaglijkheid van de privé-kring.⁶ Dat het huiselijke leven als deugd zo intensief gepropageerd werd, impliceert niet dat de werkelijkheid eraan beantwoordde. Het lijkt er eerder op dat hiervoor hetzelfde geldt als voor de voortdurende lofzang op de heilzaamheid van het standsverschil. Huiselijkheid en standsverschil vormden meer een ideologisch programma dan de reflectie van een onomstreden werkelijkheid.⁷

Straatleven

In feite was het stedelijke leven juist heel publiek en zeker in Amsterdam ook heel levendig. Om te beginnen waren er elk jaar weer grote publieke manifestaties, zoals bezoeken van leden van het koninklijk huis of andere hoge gasten, vieringen van geboorten of huwelijken binnen de koninklijke familie, de feestelijke opening van nieuwe gebouwen of infrastructurele werken, jubilea van gasthuizen, filantropische instellingen, verenigingen of onderwijsinstellingen als het Athenaeum Illustre. Bij dergelijke vieringen hoorden optochten, erebogen, toespraken, feestzangen, illuminaties en vuurwerk. Het is verrassend hoe vaak de stad zich in feesttooi hulde. De stedelijke begroting had er een aparte post voor, maar er was ook veel burgerinitiatief. Naar aanleiding van de festiviteiten rond de roemvolle wapenstilstand van 1831 merkte Van der Vijver op: de zoveelste beschrijving "van de illuminatiën en zinnebeeldige voorstellingen, waarin de bewoners met elkanderen wedijverden, zou te omslagtig en te eentoonig wezen om hier eene plaats te vinden".⁸

Ook begrafenissen van belangrijke stadsburgers hadden een publiek karakter. De koets met het stoffelijke overschot van de gevierde acteur Andries Snoek werd op 8 januari 1829 bijvoorbeeld niet alleen door acteurs van de Stadsschouwburg vanaf het Leidseplein op een rouwtocht begeleid, maar ook door toneelspelers van de Franse en Duitse schouwburg en docenten en leerlingen van de Koninklijke Muziek- en Zangschool. Bij de Zuiderkerk, zijn laatste rustplaats, was een enorme menigte “uit allen rang en stand” verzameld om hem de laatste eer te bewijzen. Bij dergelijke gelegenheden verschenen er gedenkboekjes en uitgaven van de feest- of treurzangen, lofdichten, toespraken en speciale preken. De meeste vieringen waren echt een zaak van de stedelijke gemeenschap. Ook de uitvaarten van minder bekende Amsterdammers bleven nog lang aangelegenheden waarbij de hele buurt betrokken was. Aansprekers maakten het treurige nieuws bekend bij de burens en gingen vervolgens de grachten en straten af, langs familieleden en bekenden in de directe omgeving. De luiken van het huis en van de huizen van verwanten werden gesloten. Rouwstoeten, van eenvoudig tot aanzienlijk, met aansprekers, koetsen, dragers en volgers behoorden tot het straatbeeld van elke dag.⁹

111 Een begrafenisstoet op weg naar de Westerkerk

Willem Hekking jr. (Amsterdam 1825-1904), met het adres van G.W. Tielkemeijer

Litho, 125 x 180 mm

Hoewel bij Koninklijk Besluit van 1827 was bepaald dat het met ingang van 1829 verboden was in kerken te begraven, onttrok Amsterdam zich aan deze bepaling. Veel leden van het stadsbestuur bezaten immers een familiegraf in een van de kerken in de stad en wensten dat niet op te geven. In hun verzet kregen zij steun van verschillende kerkbesturen, waarvoor het begraven een bron van inkomsten was. Zo kon het dat Willem Hekking nog in 1861 deze prent vervaardigde, want pas in 1864 vond in de stad de laatste kerkbegrafenis plaats.

113 De aanspreker

Kunstenaar onbekend, omstreeks 1825

Tekening, 250 x 210 mm

Na een overlijden trok een in stemmig zwart geklede aanspreker langs de hem opgegeven adressen om het verscheiden 'aan te zeggen' en een begrafenisbriefje achter te laten.

Daarin stond wie de overledene was en waar en wanneer de aangesprokene zich moest vervoegen voor de teraardebestelling. Het inschakelen van een aanspreker was op zich al een teken dat de overledene en zijn of haar nabestaanden een zekere status bezaten. Het aantal aansprekers dat werd ingehuurd en de grootte en de uitvoering van het uitgereikte drukwerk gaven aan op welke sport van de maatschappelijke ladder de dode diende te worden geplaatst. In de loop van de 19de eeuw kwam het plaatsen van rouwadvertenties in kranten in zwang.

Het dagelijkse leven speelde zich grotendeels af op straat, op het water en op de vele markten van de stad. Wie vanuit het koffiehuis De Munt het stadsgewoel aan zich voorbij liet trekken, zag de kooplieden die in de koffiehuisen rondhingen en zich, als om drie uur de bel geluid werd, naar de Beurs spoedden, de straatverkopers, schoenpoetsers, kruiers, bezorgers en loopjongens, dienstmeiden en bonnes met kinderwagens, slagersjongens met een kalf aan een touw, 'loterij-joden', matrozen en andere zeelui, en toeristen. Met geraas en geratel kwamen handkarren en met paarden bESPANNEN vigilantes, diligences, omnibussen en toesleden – koetsjes met ijzeren sleden in plaats van wielen – voorbij. Straatzangers met hun draaiorgeltjes, fluiten, triangels en klaagliederen – een vorm van bedelarij die verboden was maar gedoogd werd – klonken uit boven het geschreeuw van straatventers en de bedrijvigheid van de overal langs de grachten aanleggende, ladende en lossende platte schuilen.

113 Studieblad

Christiaan Andriessen (Amsterdam
1775-1846)

Tekening, 276 x 217 mm

De tekenaar Christiaan Andriessen heeft in januari 1846 op straat mens en dier geobserveerd en maakte op zijn schetsblad vlotte detailstudies: een militair, een vrouw voor een etalage, muzikanten, paarden, kippen. Waarschijnlijk zat hij op een markt en was het een regenachtige dag. De koopvrouw die hij onder de kippen linksboven schetste, beeldde hij links-onder nogmaals af, maar dan tijdens een plensbui.

Vooraf tegen 1 mei, de jaarlijkse verhuisdag – omdat traditioneel op die dag de huurcontracten van woningen afliepen – waren de grachten vol boomschuiten en pramen beladen met armelijke en aanzienlijke boedels. Bij het laden probeerden de eigenaars hun meubilair, de uitdrukking van hun welstand, zo voordelig mogelijk te presenteren voor het oog van het publiek. Het was bij uitstek een moment van sociale kwetsbaarheid in de zo standsbewuste samenleving. In de arme sloppen en in het bijzonder in de overbevolkte Jodenbuurt telde dat minder. Daar speelde het hele leven zich op straat af. Ook elders in de stad werden ambachten, zoals het hoefsmiden, kuipen, loodgieten, het bewerken van rondhout, schoenlappen en zelfs het slachten van runderen en varkens verricht in open werkplaatsjes, open kelders, op de stoep of langs de kades en de openbare weg. De tijdgenoot ervoer de stad van 1840 als een onophoudelijk “gegons, gesnor, gejoel, geschreeuw en gerammel van levende en levenloze voorwerpen. ‘t Is om er suf van te worden.”¹⁰

Het verkeer, met de klossende paarden, ratelende wagens en bolderende toesleden over de onregelmatige, vaak slechte keibestrating, werd toen niet minder dan nu als druk en gevaarlijk ervaren. In de grote straten dreigden allerlei "rijtuigen [de wandelaar] te overrijden en te vermorselen, de kruiwagens hebben 't op uw scheenen en teenen gemunt. [...] Uw ellebogen, uw korte ribben, uw knieën, – wat hebt gij al niet te verweren, voor de gaande, rijdende, kruijende, gedragen, opgeheschen en neêrgelaten obstacles, die u b.v. in de krioelige Kalverstraat ontmoeten." Het verkeer in sommige straten was zo druk dat al in de jaren 1840 eenrichtingsverkeer werd overwogen. Op een gemiddelde dag in 1840 noteerde een bewoner van de Kalverstraat 636 trekpaarden en vierhonderd wagens – omnibussen, dokterskoetsen, particuliere en huurrijtuigen, vrachtsleden, melk-, post- en vuilniskarren. De verkeersdrukte nam nog toe toen de eerste spoorlijnen werden aangelegd. In de jaren 1830 kwamen de rollertjes of brommertjes in gebruik, kleine huurwagentjes bespannen met een paard. Tijdgenoten vonden bovendien dat rijtuigen in Amsterdam "meestal geweldig hard" reden, hoewel beladen wagens volgens een verordening uit 1827 "niet anders dan stapvoets" mochten rijden. Verhoogde trottoirs waren er tot aan het laatste kwart van de eeuw in de regel niet. Huizen en winkels hadden private stoepjes, al of niet met trappen en aan weerszijden met kettingen afgezet. De voetganger moest daar maar langs zien te komen zonder te worden klemgereden door het verkeer, bevuild door de kwalijke inhoud van de goten of ondergespat door het slijk.¹¹ Klachten over het particuliere karakter van de stoepen en over de vele kraampjes, ventkarren en uitstallingen die zowel het verkeer als de voetganger de weg belemmerden, waren er voortdurend.

Pas geleidelijk raakte de gedachte ingeburgerd dat de openbare weg in hoofdzaak een te reglementeren vervoersruimte was. Er waren vanouds keuren en bepalingen om het straatverkeer te beperken en de hinder van verkopers en straatmuzikanten te verminderen; er verschenen ook nieuwe politieverordeningen op dit gebied. Maar de behoefte om die te handhaven of het toenemende verkeer te regelen was niet groot. Het "valt moeilijk in eene groote stad als de onze, zulks te beletten; en men geeft al spoedig iets toe bij de gedachte, dat elk zijn best doet om aan de kost te komen", verwoordde de tijdgenoot de hoofdstedelijke moraal van het gedogen. Voor de stedelijke overheid was de straat bovendien een niet onbelangrijke bron van inkomsten, via de precariobelasting. Politieverordeningen en financieel belang waren hier met elkaar in strijd.¹²

Vergelijkende cijfers over het weg- en watervervoer zijn er niet, maar nog steeds vormden de grachten een intensief gebruikt transport- en distributienetwerk, zeker voor goederen. Bijna alles wat op de markt gebracht werd of wat van de haven naar de Korenbeurs of naar pakhuizen moest, of van magazijnen naar winkeliers, ging met lichters, tent-, pak- of zolderschuiten over het water. Voor vrachtvaarders van enige omvang vormden de binnenstadswateren met hun vele bruggen, sluizen, dwars aangemeerde schepen en houtvloten een moeizaam traject. Maar de hoge bruggen maakten duidelijk dat het waterverkeer traditioneel voorrang had. Ze waren

114 Bruggen bij de Warmoesgracht

Hermanus Numan (Ezinge 1744-1820 Amsterdam)

Tekening, 172 x 207 mm

Steile bruggen, zoals links is te zien, vormden een hindernis voor karren en wagens. De Warmoesgracht is in 1812 getekend vanaf de Herengracht naar het Singel. Op de achtergrond het paleis op de Dam. De gracht is in 1895-1896 gedempt. Zie ook afb. 294.

bijna te steil voor zware karren en wagens, zodat zich bij veel bruggen en sluizen mannen posteerden die met touw en haak voor een paar centen de wagenvoerders hielpen de helling te overwinnen. Woonhuizen, winkels en magazijnen aan de grachten hadden elk hun eigen aanlegging aan de wal en waren wettelijk verantwoordelijk voor de veiligheid en het onderhoud van de kade en beschoeiingen voor hun pand, al werden deze verplichtingen regelmatig juridisch aangevochten en in de praktijk slecht nageleefd. Een uitspraak van de Hoge Raad maakte het onderhoud van de ruim 81 kilometer aan grachtenwallen en kades in 1854 tot een gemeentezaak, een duur besluit voor de armlastige stad.¹³

De kades dienden behalve als plaats om te laden en te lossen ook als verkooplocatie. Op allerlei plaatsen waren dagmarkten, die in feite bestonden uit aangemeerde schuiten. De groenteschuiten uit Noord-Holland, uit Diemen en Wetering, uit Lisse en Hillegom en uit de directe omgeving van de stad hadden alle hun vaste ligplaatsen aan het westelijke deel van de Prinsengracht, ongeveer tussen de Leidsegracht en de Brouwersgracht. Behalve particulieren kochten hier de arme groenteventers hun waren in, die zij vervolgens vanaf de handkar overal in de stad probeerden te verkopen. Groenteverkoop was er ook vanuit de schuiten aan de Nieuwe Herengracht en op het Oudekerksplein aan de Oudezijds Voorburgwal. Aan de Prinsengracht tussen Rozengracht en Prinsenstraat lagen de aardappelenschepen. De Binnen-Amstel tussen Halvemaansteeg en Blauwbrug stond bekend als de Erwtmarkt, voor peulvruchten, bonen en granen. De fruitschepen lagen vooral op het Singel en achter het paleis.

Voor de verkoop van vis waren er diverse markten. Tot 1829 vond er vishandel, vooral in haring, plaats bij de Haarlemmersluis en de Haringpakkerij. Vanouds de belangrijkste vismarkt was op het Damrak bij de Damsluis. Ook hier werd de vis gedeeltelijk vanuit de aan de steiger gemeerde schepen verkocht. Na de bouw van de Beurs werd de grote vismarkt verplaatst naar de Nieuwmarkt, direct bij de lange steiger aan de Gelderse kade waar de schuiten konden afmeren. Een legertje 'ahaambrengers' en visvrouwen bezorgde de door de klant uitgezochte vis aan huis. De bevoorrading van de boerenvismarkt voor zoetwatervis, in de Nes, gebeurde vanaf schepen in het Rokin. Aan de Leprozensgracht, nu Waterlooplein, was een officiële vismarkt voor joden, waar levende vis werd verkocht vanuit schuitjes die half met zeewater waren gevuld. In dezelfde buurt, aan de Leprozensgracht en de Houtgracht, en verder aan de Amstel en aan de Prinsengracht bij de Noordermarkt, meerden de schepen aan die de stad voorzagen van hooi voor de duizenden paarden en stro voor de paardenstallen. Turfmarkt was er aan het Rokin en op de Prinsengracht bij de Vijzelstraat.¹⁴

Daarnaast telde de stad nog vele markten die niet direct aan of op het water lagen. Brood en meel, en op maandag ook manden, borstels en galanterieën, werden verkocht op de Westermarkt. Stoffen, beddengoed, oude kleding en hoeden vond men elke maandag op de Noordermarkt. De Botermarkt, nu het Rembrandtplein, rond een van de vier oude officiële vleeshallen van de stad (gesloopt in 1874) was vanouds de zuivel- en vleesmarkt. Op de aparte Kippenhoek – de hoek van de Amstelstraat met de Utrechtsestraat – werden door de week behalve hoenders, duiven en ander gevogelte ook konijnen, bokken en honden verhandeld. Op maandag was de Botermarkt een grote algemene warenmarkt, voor etenswaren, manufacturen, ijzerwaren en kleine huishoudelijke artikelen. Het plein bood tevens – en niet alleen in september als er kermis was – plaats aan allerlei eet- en drinkstalletjes en aan acrobaten, vuur- en degenslikkers, vertellers van sensatieverhalen, welsprekende standwerkers, oplichters en kwakzalvers, al waren “kwakzalverij, planeetlezerij, horoskooptrekkerij” en kaart- en gokspel volgens de marktbeslissingen van 1839 verboden. Op andere dagen dan maandag waren er oude boeken te koop en dat werd zelfs de hoofdzaak toen de warenmarkt naar het Amstelveld verhuisde.

Een vergelijkbaar karakter had de Nieuwmarkt, die behalve vismarkt ook de hele week door algemene warenmarkt was. Aparte markten voor aardewerk, porselein, servieswerk en glas lagen tot 1828 vooral in de buurt van de Kloveniersburgwal, daarna aan de Nieuwe Herengracht. Een bloemen- en plantenmarkt was er ook in de negentiende eeuw al, niet aan het Singel maar aan de Nieuwezijds Voorburgwal tussen de huidige Paleisstraat en de Sint Luciënsteeg. Minder voor de consument dan voor de (groot-)handelaar bedoeld waren de Korenbeurs, op het Damrak bij de Oudebrug, en de grote veemarkten bij de Utrechtsepoort.¹⁵

Misschien de meest publieke verkooplocatie van de stad vormde de omgeving van de Sint Antoniessluis of Korte Zwanenburgwal tussen de Sint Antoniesbreestraat en de Jodenbreestraat. Het was de meest democratische plek van Amsterdam, op het kerkhof na.¹⁶ Die beide straten waren een bont geheel van winkeltjes, bedrijfjes, variétézaaltjes en straatverkoop, waar alles door elkaar, oud en nieuw, bederfelijk of met eeuwigheidswaarde, te koop werd aangeboden. Op en rond de Oudebrug was het drukste punt, daar was het een dagelijks gedrang van uitdragers die hun waren op de grond hadden uitgestald, ambulante kramers, klanten, passanten, straatmuzikanten, kruiers en voerlieden die zich schreeuwend een weg probeerden te banen tussen de uitstallingen door van zadelmakerswerk, pistolen, schoenen en laarzen, uithangborden, tinnen en blikken gebruiksvoorwerpen, serviesgoed, stoelkussens, meubelen, vogelkooien, lampen en prenten. Kramers sletten luidkeels horloges, paraplu's, boeken, lucifers en loterijbriefjes, overstemd door de verkopers van fruit, dadels en vijgen, noten, koekjes, augurken, eieren en bokkingen. Op zondag was de rommel te koop om de hoek, op de vlooiemarkt in de Joden Houttuinen. Dit alles ging later op in de markt op het Waterlooplein.¹⁷

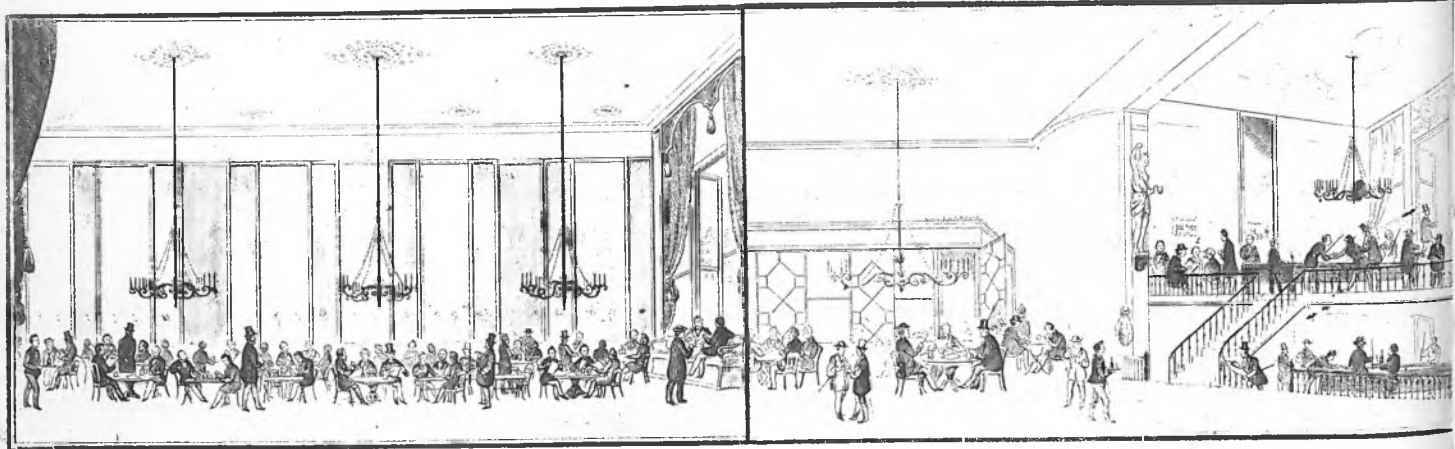
■ afb. 164

115 De Geldersekaade met de vismarkt bij de Waag
Théodore Fourmois (Aiseau-Presles 1814-1871 Elsene) naar Cornelis Springer (1817-1891), met het adres van Frans Buffa en Zonen
 Litho, 162 x 216 mm

Voor het inkopen van het dagelijkse voedsel was men aangewezen op straat- en markthandel. De altijd drukbevolkte vismarkt nam een belangrijke plaats in: de consumptie van vis was groot. Al eeuwen was de vismarkt aan het einde van het Damrak bij de Dam gehouden (zie deel II-1, afb. 122). Met de bouw van de Beurs van Zocher raakte de markt deze prominente locatie kwijt en werd daarom ondergebracht in enige houten bouwsels aan de Geldersekaade, naast de Waag op de Nieuwmarkt. De prent geeft de situatie uit 1850 weer. In 1862 zou hier een grote, moderne vishal verrijzen, waarmee de markt weer iets van zijn oude roem terugkreeg. De overdekte vismarkt is in 1938 gesloopt. Zie ook afb. 241.

Veel handel was dus straat- en marktverkoop. Dagelijks trok vanaf zes uur 's morgens door de hele stad een legertje groente-, fruit-, melk-, brood- en turfverkopers met hun karren, en verder botboeren, aalvrouwen en andere visventers. Na de zon- en maandagse markt gingen de bloemen- en plantenbezorgers rond. Daarnaast waren er dan nog allerlei boodschappenjongens, kruiers en kramers. Bij de aanlegsteigers van de haven, langs het Damrak, op de Dam en op bruggen en sluizen stonden stal-letjes van uitjes-, augurken- en eierverkoopsters en kraampjes met walnoten, sinaas-appels, suikerwaren, koekjes, palingen of scharretjes. Alle wijken telden ook winkel-tjes en nerinkjes voor de dagelijkse behoeften, tussen de woningen, pakhuizen en bedrijfsruimten. Er waren een paar straten met overwegend winkels, koffiehuisen en logementen, zoals de Utrechtsestraat, Kalverstraat, Nieuwendijk en Warmoesstraat. Vooral de Nieuwendijk was een echte winkelstraat. Hier lagen het manufacturen-magazijn van Sinkel, ook wel de Damesbeurs genoemd, en de zaak van Bahlman. Omstreeks 1830 waren dat de twee grootste winkels van Amsterdam. Belangrijke ver-kooplokalen in de binnenstad waren verder de veilinghuizen voor groothandelaars en particulieren.

Onbetwist het centrum van "werkzaamheid, die voortbrengt, en weelde, die verteert" was de voor toenmalige begrippen briljante Kalverstraat, toonaangevend in mode, luxe en stijl. Daar bevonden zich, behalve een aantal besloten sociëteiten, de best voorziene koffiehuisen waar toeristen, stedelingen en de zakenlieden van de Beurs kennis konden nemen van meer dan honderd internationale kranten en mode-journaals. Veel zaken mochten zich hofleverancier noemen en het merendeel gaf de straat een zekere internationale allure: ijs- en patisseriesalon Florian Flüttsch, koffie-huis Allebrandi en het Café Français, lampenwinkel Floquet en pendulezaak Luras-co, juwelier Moussault en uurwerkmaker Chaste, de Londense tailleur Jörgenssen en handschoenenwinkel Brandon, de coiffeurs en parfumeurs Teissier, Monsieur Etien-ne en Ferminet, die de klanten in zijn elegante kapperszaak trakteerde op ontspan-

nend pianospel. Een bezienswaardigheid in de etalages van een aantal coiffeurs vormden de mechanisch ronddraaiende, 's avonds verlichte wassen dameshoofden die verschillende kapsels toonden. De meeste firma's deden in luxe consumptie- en verzorgingsartikelen, zoals de eerdergenoemde zaken en verder de glas- en kristalwinkel Focke en Meltzer, de boekverkopers Joannes Müller en Sulpke, de kunsthandels Buffa & Co en Van Wisselingh & Co, muziekinstrumentmaker Van Raay en Zn, hofjuwelier Hamacher, zadel- en tuigmaker Muller en de woninginrichtingszaken Prot en Puttenaar. Verder telde de straat dames- en herenmodesalons en door Fransen en Italianen gedreven galanteriewinkels. De Kalverstraat was, behalve een drukke verkeersader, de plaats voor handelaars, nieuwsgierigen, klanten, flaneurs en bezorgers. Veel winkels waren 's avonds tot een uur of tien helder verlicht.¹⁸

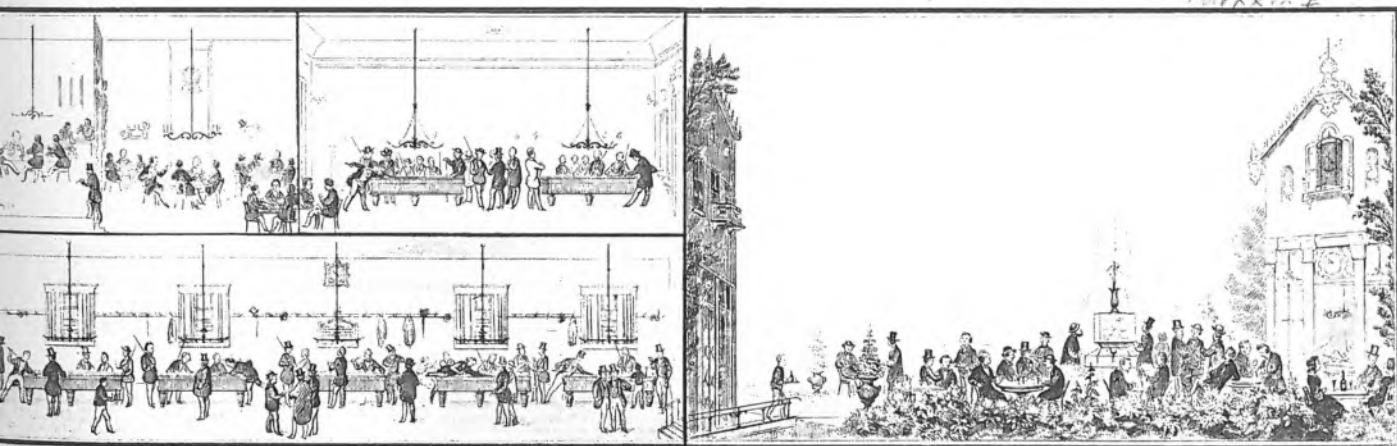
Het stadsleven was niet alleen levendig, de Amsterdammers waren ook veel uithuiziger dan zo vaak beweerd is – ook door henzelf. Het uit eten gaan als vorm van gezellige tijdpassering was nog geen gewoonte, maar in logementen, koffiehuisen, ordinarissen – eenvoudige eethuizen of gaarkeukens –, schaftkelders en nachthuizen was op allerlei tijden, soms tot 's nachts toe, een warme maaltijd te krijgen. De groenteventers aten in de vroege ochtend hun brood in broodkelders aan de Prinsengracht. Horecagelegenheden waren er, onder diverse en wisselende benamingen, voor alle rangen en standen. Hoewel de aantallen van jaar tot jaar verschilden, telde de stad gemiddeld enkele tientallen koffiehuisen, al of niet met biljart, een 25-tal erkende hotels en honderden tapperijen, schenkerijen, wijnhuizen of kroegen. Tapperijen en kroegen lagen overal over de stad verspreid, maar vooral in de oude binnenstad, de Jordaan en de oostelijke buurten. De beste en grootste koffiehuisen bevonden zich rond de Beurs in de oude binnenstad, in de buurt van de theater- en variétézalen en bij de treinstations aan het Haarlemmer- en Weesperplein. In de koffiehuisen was het vanaf de voormiddag druk. Kooplieden, renteniers en kantoorpersoneel, en ook de vele jonge vrijgezellen, gingen na werktijd naar het koffiehuis om er te eten, de krant

116 Het Beyersch Bier- en Koffy- huis Stad München

*Heinrich Dilcher (Dilger) (Kassel
ca. 1824-1885 Amsterdam)*

Litho, 80 x 530 mm

Koffiehuizen waren vooral in de Kalverstraat, in de Utrechtsestraat, op de Nieuwendijk en in de Warmoesstraat te vinden. De Stad München, hier afgebeeld in 1861, bevond zich in de Warmoesstraat (nr. 123-129). Het daar geschonken Beiers bier werd volgens de 'ondergistende methode', dat wil zeggen bij lage temperaturen gebrouwen. Dit bier was beter van kwaliteit en langer houdbaar dan het Hollandse bier. Stad München was een zeer uitgebreid complex, met twee biljartzalen.

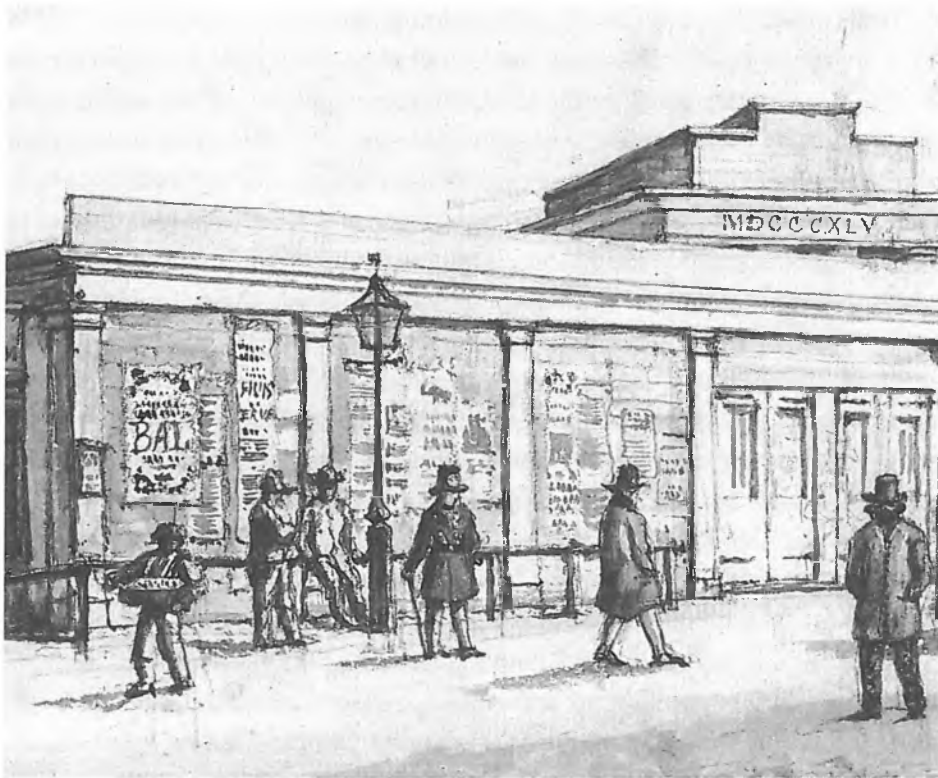

te lezen, of de tijd te overbruggen tot het begin van de avondvoorstellingen in de schouwburg of de variétézaal. Voor wie op kamers woonde of krap behuisd was, zoals velen, bood dit een aangenaam alternatief. Volgens de tijdgenoot nam de uithuizigheid in de eerste helft van de negentiende eeuw toe, zelfs in een economisch slechte tijd. Dat is moeilijk te bewijzen, maar het is goed voorstelbaar dat het leven in Amsterdam, bij het toenmalige gebrekkige wooncomfort, overeenkwam met de koffie- en wijnhuiscultuur zoals die in andere Europese landen bestond en bestaat.¹⁹

De publieke informatie en opinie

Praatjes en aanplakbriefjes Tot aan het laatste kwart van de negentiende eeuw verliepen de informatievoorziening en opinievorming binnen de stedelijke gemeenschap voor een groot deel zoals in het verleden. In het begin van de eeuw was er nog de stadsomroeper, die met een koperen bekken de stad doorkruiste en berichten of verloren voorwerpen meldde. Daarnaast werden openbare aankondigingen van stadswege of door particulieren – tegen betaling – gedaan via aanplakbiljetten op centrale locaties. Voor advertenties, berichten van geboorte en overlijden en aankondigingen van verkopen, markten, concerten, bals en andere manifestaties kon ook gebruik worden gemaakt van de *Amsterdamsche Courant*, sinds de zeventiende eeuw de officiële stadskrant, die op dinsdag, donderdag en zaterdag verscheen.²⁰

Buiten deze officiële berichtgeving waren er de manieren waarop de stedelijke bevolking communiceerde. Veel praatjes en weetjes zullen zich via de dagelijkse markten, de bezorgers en uitgestuurde loopjongens hebben verbreid. Op de Beurs en in de logementen, koffiehuisen, wijnhuizen en tapperijen gingen nieuwtjes rond en werd gediscussieerd over zaken van lokaal en breder belang. Hier lagen kranten en andere bladen, soms zelfs maandbladen en vaak ook pamfletten en vlugschriften over actuele kwesties. In deze publieke lokaliteiten vergaderden clubs en gezelschappen van allerlei aard, en kwamen bij gelegenheid initiatiefnemers van petitie langs, voor adhesiebetuigingen. Het uitgebreide netwerk van politespionnen en informanten dat de overheid onder minister van Justitie C.F. van Maanen had overgenomen uit de Franse tijd, rapporteerde voortdurend over wat er zoal aan opinies en geruchten omging in koffiehuisen, sociëteiten en kroegen. De stedelijke politie en de provinciale gouverneur ontleenden hun informatie over elke “gisting in de gemoederen” verder aan te koop aangeboden pamfletten en spotschriften, of aan op schuttingen en gebouwen geplakte of op andere manier verspreide handgeschreven briefjes. In 1841 berichtte de gouverneur bijvoorbeeld over spottende “pasquinades” op de wanden van de noodbeurs en over aanplakbiljetten die de uitgave van het democratisch-republikeinse blad *De Tolk der Vrijheid* aankondigden. In 1842 vond de politie aan de Oosterkerk op Wittenburg een opruiend aanplakbiljet waarin werkloze scheepstimmerlieden onder dreiging met geweld eisten dat de grote werfeigenaren zouden zorgen voor werk, geld of voedsel.²¹

117 Informatie aan de wand van de hulpbeurs

Gerrit Lamberts (Amsterdam 1776-1850)

Tekening, 236 x 371 mm (detail)

Door middel van aankondigingen op centraal gelegen gebouwen kon de bevolking kennismaken van stedelijke besluiten en andere mededelingen.

Op deze tekening zijn enkele bekendmakingen te zien die waren aangebracht op het tijdelijke beursgebouw op de Dam. Zie afb. 87.

Dergelijke anonieme waarschuwingen waren in de economisch moeilijke jaren veertig vaker te lezen. Op 24 maart 1848 braken er ongeregelde heden uit op de Dam, het zogeheten Damoproer, na een overall in de stad verschenen oproep aan werkzoekende ambachts- en werklieden om op die dag massaal naar de Dam te komen "ten einde aldaar zich mannen zullen bevinden, die hunne belangen zullen behartigen".²² Die mannen kwamen niet, en de bijeenkomst verliep in relletjes en vernielingen volgens het traditionele patroon van een onvredeoproer. Maar nog de hele zomer daarna bereikten de politie dagelijks anonieme briefjes met dreigende taal en revolutionaire geruchten die in de stad circuleerden of bij de autoriteiten op de stoep gedeponeerd werden om de gevestigde orde te intimideren. Ook in de volgende decennia maakte de zich organiserende arbeidersbeweging gebruik van oproepbriefjes voor acties en bijeenkomsten en werden afleveringen van krantjes op schuttingen en urinoirs geplakt. Soms waren gemeentedienaren, politie en illegale aanplakkers als in een wedstrijd verwikkeld om elkaars oproepen teniet te doen. Dergelijke aangeplakte mededelingen, of juist geruchten over het verwijderen ervan, deden dan weer in allerlei vervorming de ronde.²³ Plakkaten, muuropschriften, spotliedjes of anonieme dreigbrieven waren soms de opmaat tot directe publieke actie tegen personen of tegen de autoriteiten. Charivari (luidruchtige, bespottende optochten) en zelfs relletjes hadden een min of meer vast verloop met symbolische elementen, die als waarschuwing dienden. Ze fungeerden eigenlijk als een vorm van communicatie tussen leden of groepen van de stedelijke gemeenschap.

■ p. 210

118 Jeronimo de Vries

Moritz Calisch (Amsterdam 1819-1870)

Olieverf op doek, 43 x 35 cm

Jeronimo de Vries (Amsterdam 1776-1853) werd, toen er nog vier burgemeesters tegelijk waren, wel de vijfde burgemeester genoemd omdat hij op talloze gebieden zijn invloed deed gelden. Hij begon op de stedelijke secretarie en overleefde alle machtswisselingen, wat geleet op zijn devies: *In mediis tutissimus ibis* (In het midden zult gij het veiligste gaan) niet zo verwonderlijk is. Hij bemoeide zich intensief met de armenzorg. Als ijverig beoefenaar van de klassieke en vaderlandse letteren stond hij met vele geleerden en auteurs in contact. Als kunsthandelaar adviseerde hij verzamelaars als Van der Hoop en Fodor (zie p. 106). Ook op historisch terrein was hij actief met zijn onderzoek naar de stedelijke charters in de IJzeren Kapel (deel I, afb. 338). In zijn hoedanigheid van gemeentesecretaris fungeerde De Vries als censor bij de *Amsterdamsche Courant* en later hield hij toezicht op vrijwel alles wat in de stad op de planken kwam. Jeronimo de Vries, die doopsgezind was, is hier in 1836 geportretteerd.

Kranten Kranten vervulden nog maar een beperkte rol in de stedelijke informatie en opinievorming. Tot 1828 had de oude *Amsterdamsche Courant* het rijk nagenoeg alleen. Het blad, op folioformaat, werd uitgegeven door de Stadsdrukkerij, eerst gevestigd aan het Rokin en vanaf 1843 in de Nes. Als officieel mededelingenorgaan van het gemeentebestuur bevatte de krant aankondigingen en, tegen betaling, advertenties. Beschouwende of opiniërende stukken waren er zelden aan te treffen, en al helemaal geen discussie. Gemeentesecretaris Jeronimo de Vries fungeerde feitelijk als censor; hij zorgde ervoor dat de twee redacteurs van dienst geen binnen- of buitenlandse berichten en zelfs geen advertenties afdrukten die het stadsbestuur als ongewenste informatie kon beschouwen. Zo werden in 1830 geen berichten over het opstandige België afgedrukt. Het conservatieve stadsbestuur bleef zich telkens met het beleid van de nieuwe hoofdredacteur bemoeien. In 1848 ontdeed het zich van Simon Vissering, een net benoemde hoofdredacteur, omdat hij, alleen al door het opnemen van discussiestukken over een onderwerp als het socialisme, "de partij koos van hen die zich tegen het bestaande gezag en tegen de bestaande orde van zaken verzetten". In 1852 verkocht de gemeente de krant aan stadsdrukker J. van Bonga en letterkundige A.J. de Bull. Formeel was de *Amsterdamsche Courant* zelfstandig, maar de krant zou volgens contract ook voortaan het enige orgaan voor alle officiële mededelingen van gemeentewege blijven. Zij was daarom gehouden in haar redactiebeleid geen ruimte te geven aan "eene verkeerde rigting". In de volgende decennia bleef 'het geeltje', zoals de krant naar haar papierkleur heette, de tolk van conservatief Amsterdam.²⁴

De *Amsterdamsche Courant* bevatte wat het stadsbestuur aan de burgers kwijt wilde, en dat was niet al te veel. Het debiet van de krant was evenmin groot, ongeveer 1250 exemplaren omstreeks 1847.²⁵ Als concurrent vestigde zich vanaf 1828 het *Algemeen Handelsblad* van de jonge commissionair J.W. van den Biesen, sinds 1831 officieel *Nieuwe Amsterdamsche Courant en Algemeen Handelsblad* geheten en uitgegeven door de gebroeders G.F. en P.A. Diederichs. Hoewel de nieuwe krant geen politiek programma had, gold zij al spoedig als liberaal. Dat was in de jaren 1830 geen eretitel en zeker niet in Amsterdam. De loutere ambitie zo goed mogelijk informatie te verschaffen bezorgde haar dat aan subversie grenzende predikaat in de gesloten geheimhoudingscultuur van de overheden in de restauratieperiode. In de woelige dagen van de Belgische Opstand ervoer Van den Biesen aan den lijve dat zijn pogingen om snel en accuraat te berichten over de gebeurtenissen in het Zuiden ongeveer als landverraad werden opgevat. Op vrijdag 29 oktober 1830 werd hij van de Beurs gedrongen en gemolesteerd door woedende makelaars en handelaars die door de meldingen hun fondsen zagen dalen.²⁶

Als man van de Beurs begreep Van den Biesen dat een handelsstad behoefte heeft aan alle informatie die voor de handel en fondsen relevant kon zijn. Zijn krant was daarom een nieuwsblad, en verder een zuiver commerciële onderneming. Hoewel Van den Biesen aanvankelijk niet goed lag bij groepen beurshandelaars – hij was bovendien nog katholiek – wist hij het belang van zijn krant vrij snel duidelijk te maken. In de jaren 1830 en 1840 groeide het *Handelsblad* uit tot de modernste en best geïnformeerde krant van het land. Het blad bouwde een ruim netwerk van correspondenten op en raakte verbonden met invloedrijke personen en handelshuizen in de hoofdstad en met informanten in kringen van de regering. Door zijn openbaarheid en de betrouwbaarheid van zijn berichtgeving verwierf het *Handelsblad* vertrouwen en erkenning, ook toen het een duidelijker liberale signatuur aannam. Met een oplage van zesduizend exemplaren in de jaren 1840 en zeker 5400 abonnees omstreeks 1850 was het *Handelsblad* tot aan de jaren 1870 ruim de grootste Nederlandse krant. Driemaal werd, voor 1870, een poging gedaan in Amsterdam een concurrerende krant op te zetten, maar alleen de van regeringswege gesteunde *Avondbode* (1837-1841), bedoeld als tegenwicht voor het als oppositioneel geldende *Handelsblad*, hield het enkele jaren vol.²⁷

Het *Algemeen Handelsblad* was allereerst een serviceblad voor een landelijk publiek, geïnteresseerd in de handel en de internationale politiek.²⁸ Het gaf, zoals de andere handels-, effecten- en scheepvaartuitgaven, gortdroge buiten- en binnenlandse informatie ten dienste van de – vooral Amsterdamse – handelsstand. De nieuwstijdingen begonnen altijd met de rubriek Buitenland – “Engelsche post”, “Fransche post” enzovoort –, gevolgd door de rubriek Binnenland, met allerlei berichtjes over gebeurtenissen, benoemingen en stedelijke mededelingen elders uit het land. Daarna kwamen de “Handelsberigten”, met lijsten van fondsen en wisselkoersen, scheepstijdingen, cargalijsten, de “prijs-courant der effecten” en dergelijke subrubrieken. Soms bevatte de krant een rubriek “Ingezonden” of “Correspondentie”, maar deze

post had slechts incidenteel betrekking op Amsterdam of Amsterdamse toestanden. Voor de verhouding tussen de krant en de stad waren de rubrieken "Stadsnieuws" en "Schouwburgen, concerten", de correspondentie, en de advertenties relevant. "Stadsnieuws" was een heel klein rubriekje en bevatte enkel wat gegevens van de burgerlijke stand, kennisgevingen van het stadsbestuur, loterijuitslagen, veroordelingen en in de jaren 1840 de door de stedelijke autoriteiten bepaalde prijs van het brood – de broodzetting. De rubriek "Schouwburgen, concerten" beperkte zich gewoonlijk tot een ladder met de vermelding van voorstellingen en vermakelijkheden op de Amsterdamse podia, zoals de Stadsschouwburg, de Franse en Duitse opera, Frascati, Odéon en de Salon des Variétés. Ook uitvoeringen van rondreizende ensembles, het optreden van een schermmeester, kermisacts en "mechanische avond-vermakelijkheden" vonden hier een plaatsje. Incidenteel werden er besprekingen van te geven stukken of van voorstellingen toegevoegd, maar de nauwelijks drie procent van de plaatsruimte die de krant aan culturele activiteiten in de hoofdstad spendeerde deed aan dat aspect van het burgerlijke leven geen recht.

In het redactionele gedeelte van de krant was de relatie met het stedelijke leven dus zwak. Natuurlijk bevatte de krant in de verschillende rubrieken wel berichten die over gebeurtenissen in Amsterdam handelden, zeker op momenten dat er werkelijk wat aan de hand was: een cholera-epidemie, een kroning, koninklijk bezoek, de kermis of een grote tentoonstelling. Ook besteedde het *Handelsblad* na 1848 ruimte aan de lokale verkiezingen, raadsvergaderingen en de jaarlijkse stedelijke begroting. Maar het stedelijke leven kwam nog het meest rechtstreeks in beeld in de "Advertentiën", die in de loop van de jaren in omvang toenamen van 25 tot zestig procent van de plaatsruimte. Daarin ging het om mededelingen van goederenmakelaars en notarissen, overlijdensberichten, verzoeken om hulp, advertenties voor personeel en woonruimte, berichtjes over verloren en gevonden voorwerpen, over grote uitverkoop of liefdadigheidsacties ten behoeve van door het ongeluk getroffen medeburgers. Die richtten zich tot de stedelijke gemeenschap; daarin kwam het dagelijkse leven en bedrijf in de hoofdstad nog het meest nabij.

Uit de periode 1814 tot 1870 zijn ongeveer zestig titels bekend van in Amsterdam uitgegeven dagbladen, weekbladen en twee- of driemaal per week verschijnende periodieken. De grootste groep, zeker twaalf bladen, opereerde net als het *Handelsblad* op de markt van de commerciële berichtgeving – handel, effecten, assurantiën, scheepvaart – maar in beperktere zin. Bijna een zelfde aantal richtte zich duidelijk tot een kerkelijke bevolkingsgroep, al of niet in Amsterdam zelf. Hiertoe behoorden twee of drie weekbladen van of voor de joodse gemeente. Verder verschenen er landelijk gerichte weekbladen voor specifieke beroepsgroepen en een aantal nieuws- en advertentiebladen gericht op Amsterdam. De *IJ- en Amstelbode*, die tussen 1852 en 1864 driemaal per week uitkwam, was daarvan de duurzaamste.²⁹

In veel gevallen was Amsterdam wel de plaats van uitgave, maar betrof het periodieken die verder niets met de stedelijke gemeenschap van doen hadden. Met ongeveer zestig – meest kortlopende – uitgaven nam Amsterdam, als veruit grootste stad, in het land geen uitzonderlijke plaats in. Hoewel het *Algemeen Handelsblad* en het belangrijkste katholieke dagblad *De Tijd* – vanaf 1846, toen nog met de ondertitel *Noord-Hollandsche Courant* – in Amsterdam verschenen, was de hoofdstad vóór 1870 nog niet het centrum van de Nederlandse dagbladers, zoals zij dat tegen het einde van de eeuw zou worden. ■ p. 492

Behalve de kranten en weekbladen waren er, ook al voor 1848, vele letterkundige en wetenschappelijke periodieken die per twee weken, per maand, of als almanak per jaar verschenen. Dit soort periodieken, van uiteenlopende kwaliteit en ambitie, richtten zich in prijs en inhoud op de ‘beschaafde standen’, het ontwikkelde en gezeten publiek. Ze bevatten belletrise, recensies en vaak ook beschouwingen en verhandelingen. Dergelijke letterkundige of algemeen-culturele bladen, waarvan *De Vaderlandsche Letteroefeningen* (1760-1856) en *De Gids* (sinds 1837) de bekendste waren en zijn, werden in Amsterdam geredigeerd en uitgegeven.³⁰ Een belangrijk deel van hun abonnees woonde ook in en rond de hoofdstad. Incidenteel bevatten deze bladen wel beschouwingen over Amsterdamse toestanden, over coterieën, belangen of evenementen, maar hun inhoud had verder geen directe relatie met de stad. Een uitzondering vormen de toneeltijdschriften, waarvan er in deze periode vrijwel steeds ten minste één op de markt was. De toneelperiodieken becommentarieerden en kritiseerden de toestand van het toneel en het beleid van de Stadsschouwburg, de meest publieke culturele instelling van de stad. Het schouwburg- en het stadsbestuur op hun beurt volgden deze bladen nauwkeurig en taxeerden de schade die de critici konden toebrengen aan het schouwburgbezoek.³¹ ■ p. 183

Fysiologieën en lilliputters Dichter bij de stadsbevolking en het stedelijke leven dan de kranten stonden, althans in de jaren 1840, een aantal “fysiologieën” en “lilliputterblaadjes”. De fysiologie was een literair-journalistieke vorm die uit Frankrijk was overgenomen. Daarin werden, op licht humoristische of satirische manier, type-tjes geschetst uit de Nederlandse samenleving, veelal stadstypen, beroepsbeoefenaars of typen uit het studentenleven. In navolging van een fysiologie van Den Haag en Rotterdam verscheen er in 1844 in de hoofdstad ook een aantal: de *Physiologie van Amsterdam, door een’ Amsterdammer* – toegeschreven aan de journalist en schrijver Jan de Vries, die ook de roman *Verborgenheden van Amsterdam* schreef –, de *Physiologie van een Echten Amsterdammer, door een’ Amsterdammer* en de *Physiologie van de Kalverstraat, door een Humorist*. Deze boekjes vormden goedmoedig-ironische schetsen van Amsterdamse burgers, uitgaansleven en locaties, in een mengvorm van observatie, verdichting en moraliserend commentaar.³²

Veel verder ging de *Waarachtige physiologie van Amsterdam en van de meest bekende van Amstel’s ingezetenen*, dat als weekblaadje verscheen van 1844 tot 1847. Het werd geschreven en uitgegeven door Petrus de Vos, die bij de Stadsbank van

In een in 1844 te Amsterdam verschenen "fysiologie" wordt onder meer de kantoorbediende op de hak genomen. Zes van de tien lieden die men op een willekeurig moment in Amsterdam kon tegenkomen, zijn kantoorbediende, zo is te lezen. Er zijn twee soorten: de "bejaarde gehuwde" en de jongere. De gehuwden gaan eenmaal in de winter met echtgenote en twee dochters naar de Amsterdamsche Schouwburg en tweemaal naar de Salon des Variétés en als het kermis is gaan ze naar het Paardenspel en daarna naar Frascati. De jongeren geven de toon aan in de koffiehuisen. Het eerste wat zij doen als zij op kantoor komen en er is nog niemand, is de klok tien minuten vooruitzetten.

Daarna zet hij zich op zijne plaats neder, legt zijn werk voor zich en haalt een roman — meest altijd eenen van *Paul de Kock* — te voorschijn, waarin hij met ijver leest, tot dat eindelijk de patroon verschijnt, op wiens

p. 493 ■

Lening werkte en zoals zovelen in die tijd als vertaler, bewerker, schrijver en uitgever wat bijkluste. Hij zag brood in een goedkoop weekblaadje op lilliputterformaat, dat wil zeggen een periodiekje dat door een omvang van maximaal tien bij zestien centimeter het dure zegelrecht ontliiep en dus voor een lage prijs op de markt kon worden gebracht. De Vos koos voor een volkser publiek dan waartoe de typenboekjes zich richtten. De bedoeling van zijn *Waarachtige physiologie* was de autoriteiten en "de meest bekende van Amstels ingezetenen" kritisch te volgen. Van hooggeplaatsten moest in het maatschappelijke leven het goede voorbeeld uitgaan, meende hij; waar zij zich schuldig maakten aan wanbeheer en hypocrisie dienden zij aan de kaak te worden gesteld. Verkeerde toestanden en schuinsmarcheerders moesten "voor het oog der Burgerij" worden gebracht, zonder aanzien des persoons. De Vos beschouwde zijn blaadje als een moreel "veemgericht" en zocht uitdrukkelijk de macht van het publieke oordeel of de publieke veroordeling.³³

Petrus de Vos nodigde zijn lezers uit zelf berichten over prijzenswaardig of afkeurenswaardig gedrag van medeburgers en autoriteiten in te zenden. Kennelijk vond de oproep ruim gehoor. Zo ontwikkelde de *Waarachtige Physiologie van Amsterdam* zich snel tot een stedelijke roddelrubriek of *chronique scandaleuse*, waarin burgers elkaar de maat namen en rekeningen vereffenden. De “woekeraarster”, “de hoerige smitsvrouw”, “zekeren Tappers zoon”, paraplumakers, kooplieden, kantoorbedienden, schutterijofficieren, uitbuitende mevrouwen en de kuipersbaas die zijn vrouw sloeg werden soms direct bij naam en adres, soms in niet te missen adressaanduidingen genoemd. Zij kregen een waarschuwing of werden te kijk gezet. Het leverde De Vos intimidaties, ontslag als stedelijke ambtenaar en een veroordeling wegens laster op. Om justitie uit handen te blijven moest hij al in 1844 de wijk nemen naar Hoog-Elten, net over de Duitse grens. Ook de uitgever haalde zich justitiële vervolging op de hals, maar aangezien het blaadje goed verkocht nam voortdurend een ander de uitgave over. De bedoelingen van De Vos en zijn leveranciers waren gemengd. Zonder twijfel stelde de *Waarachtige physiologie van Amsterdam* zich de taak medeburgers moreel te corrigeren en druk uit te oefenen op autoriteiten en de maatschappelijke elite, maar het blad was evengoed een middel tot ordinaire chantage en het vereffenen van rekeningen. Op kleine schaal fungeerde de *Waarachtige physiologie van Amsterdam* een aantal jaren als een medium waarin en waardoor de stedelijke bevolking zichtbaar was en zichzelf becommentarieerde. Hier werden moraal en passend gedrag per stand en sekse bepaald en bevestigd, met een beroep op de macht van de publiciteit. In 1846 begon De Vos, die mogelijk contacten had met een groep van Duitse socialisten in Amsterdam, zich op te werpen als leidsman van de uitgebuide maar ongeorganiseerde volksklasse. Na een mislukte oproep tot een grote werkliedendemonstratie op nieuwjaarsdag van 1847 en zelfs een hongermars naar de koning in Den Haag verdween hij echter volledig uit beeld.

De Vos' blad kreeg direct een opvolger in *De Hydra* (1847-1850), een radicaal en volks weekblad van de broodschrijver Jan de Vries. Van dit soort kranten, pamfletachtige periodiekjes en lilliputters in sterk oppositionele geest, vaak met allerlei democratische en republikeinse uitingen, zijn er in Nederland vooral in de jaren dertig en veertig enige tientallen geweest. Het is opvallend dat Amsterdam aan deze radicale pers maar een bescheiden aandeel had, nog geen twintig procent. Niet meer dan acht titels verschenen in de hoofdstad, en die kwamen bovendien nog betrekkelijk laat. Feitelijk betreft het, naast De Vos' *Waarachtige physiologie*, zelfs maar twee werkelijk verschillende en levensvatbare periodieken, *De Hydra* en *Asmodée* (1854-1895), allebei initiatieven van De Vries. In dit genre had Amsterdam alleen veel eerder, in 1819-1821, de utopiaanse periodiekjes van de schrijver Jean Baptiste Wibmer gehad, spotblaadjes waarin in verdichte vormen bekende personen, toestanden en typen aan de kaak werden gesteld. Zoals De Vos en later De Vries was ook Wibmer, ondanks de grondwettelijke persvrijheid, om zijn vrijmoedige kritiek vervolgd wegens belediging en het propageren van “republicanisme”. Speciale wetgeving “ter beteugeling van onrust en kwaadwillendheid” maakte een repressief optreden tegen pers-

uitingen mogelijk. In drukpersprocessen tegen oppositionele auteurs en hun uitgevers werden onder koning Willem I nog geseling, fikse boetes en aanzienlijke gevangenisstraffen opgelegd.³⁴

De Hydra en *Asmodée* hadden een democratische inslag en een uitdagende, volkse toon en bevatten behalve spot en kritiek op autoriteiten allerlei lokaal nieuws, commentaar en schandaaltjes. *De Hydra* was te koop bij de uitgever, N.W. van Nifterick in de Koestraat, en werd via herbergen, koffiehuisen en tapperijen verspreid, of zo nodig als plakkaat aangeplakt. De eigen lezerskring leverde de redacteur het materiaal voor de roddel- en schandaalstukken. Evenals De Vos wilde ook De Vries de tolk zijn van "de belangen der arbeidende klasse". Hij en zijn uitgever groeiden kortstondig uit tot volkshelden, zoals bleek in maart 1848 toen een enorme menigte hen toewijchte voor het Paleis van Justitie, waar zij terechtstonden wegens "opruijing tegen het Staatsgezag". Met het oog op de revolutie in Parijs, de gespannen sfeer in de hoofdstad en de contacten van De Vries met democratische en communistische verenigingen vreesden de autoriteiten serieus voor revolutie. Zij hielden detachementen van de infanterie en de cavalerie gereed in de kazerne. Ondanks de wijdverbreide armoede en onvrede onder de stedelijke bevolking was er in 1848 echter nog geen georganiseerde en gearticuleerde volksbeweging. De Vries overleed in 1855, nauwelijks 36 jaar oud.³⁵ Van alle volksblaadjes wist uiteindelijk alleen *Asmodée*, voortgezet door De Vries' geestverwant A.H. van Gorcum, zich lange tijd te handhaven als kritisch commentariërend, satirisch en schandaleus hoofdstedelijk weekblad.

Pamfletten en gelegenheidsstukken De publieke opinievorming verliep in de negentiende eeuw echter maar ten dele via kranten en andere periodieken. Incidentele publicaties, zoals pamfletten, brochures en vlugschriften van allerlei aard leverden daaraan nog een even belangrijke bijdrage als in de vorige eeuwen het geval was geweest.³⁶ Auteurs die zich over een actuele kwestie wilden uitspreken, bedienden zich van het pamflet, van acht tot 24 bladzijden, of de brochure, van enkele tientallen bladzijden, omdat de dag- en weekbladen maar zeer beperkte ruimte hadden. De enkele maandbladen die wel grotere algemene beschouwingen opnamen, vormden voor de actualiteit een te traag medium. Bovendien was de pamfletschrijver niet gebonden aan het beleid van een redactie. Het was gemakkelijk een pamflet of brochure te laten drukken en verspreiden door een van de tientallen uitgeverijtjes in de stad. De uitgave werd in de dagbladen geadverteerd en via de uitgever, de boekhandel of straatverkoop afgezet. Zij vonden verder hun weg naar de lezers via de leestafel van koffiehuisen, tapperijen en sociëteiten.

Maar ook gelegenheidsgedichten – lierzangen, juichtonen, heilgroeten, huldeblijken en rouwtonen –, opwekkings- en inhuldigingsredevoeringen, feesttoespraken, preken en zelfs pleitredes voor de rechtbank verschenen als afzonderlijke publicatie op de markt. Zij vormden de typische expressie van een retorische en aan gemeenschapsritueel hechtende samenleving.

Bij het uittrekken en de terugkeer van de schutterij in 1814, 1815 en 1830-1832 verschenen tal van heil- en welkomstgroeten in druk, en dat gold ook voor de feestredes ter gelegenheid van drie eeuwen hervorming, twee eeuwen Athenaeum, een honderdjarige filantropische instelling of vijftig jaar het Nut. Toen de Lutherse Kerk op 18 september 1822 afbrandde volgde een stroom gedichten en leerredes ter opwekking, om gelden in te zamelen voor de herbouw. De afbraak van de Haringpakkerstoren, de Jan Rodenpoortstoren en de Raampoort werd in vlugschriften becommentarieerd, evenals de bouw van de nieuwe Beurs. Tumult veroorzaakte de kerkelijke rede *Keert u tot Hem die slaat* van de Engelse episcopale zendeling A.S. Thelwall, die in de grote overstromingen van 1824 en 1825 een gerechte straf Gods zag voor de moderne hoogmoed. Hij vond in tientallen reacties instemming, maar zijn fundamentalistische boetprediking werd door andere predikanten ook als “ongepast, ontijdig, onregtzinnig, onwaar en onchristelijk” afgekeurd. Tegenstanders nagelden het pamflet zelfs aan het stedelijke schandbord.³⁷

■ afb. 217

Allerlei algemene en stedelijke aangelegenheden, zoals de armenzorg, de belastingen, de handel, het onderwijs, de gasverlichting, de watervoorziening, de spoorwegen, de cholera en de doodstraf vormden het onderwerp van informerende en opiniërende brochures. In het bijzonder was er door de jaren heen aandacht voor de Stadsschouwburg en de toestand van het toneel, voor de jaarlijkse kermis, en voor kerkelijke zaken, die nogal eens bestonden uit de bestrijding van het vermeende katholieke gevaar. Ook het Damoproer van 24 maart 1848 en het tumult rond de herinvoering van de katholieke kerkelijke hiërarchie in 1853 leverden een stroom van reacties op. En natuurlijk was het pamflet het medium voor de vele Amsterdamse tijdskritieken, zoals een *Jeremiade van Rembrandt van Rhijn in den avond van 26 mei 1852 afgeluisterd op de Botermarkt te Amsterdam*, bij gelegenheid van de onthulling van het Rembrandt-standbeeld op 27 mei 1852. Krantenberichten riepen soms pamfletten op, die dan weer in kranten en tijdschriften besproken werden. Ook op deze manier waren leden en groepen van de stedelijke gemeenschap met elkaar in gesprek.

■ p. 210

■ p. 212

Kritiek en openbare mening Het Amsterdam van deze periode was dus in velerlei opzicht een ‘publieke’ stad, ongeveer op dezelfde manier als zij dat in de voorafgaande eeuwen was geweest. Toch geldt als een algemeen kenmerk van het restauratietijdvak 1813-1848 dat de publieke sfeer zwak ontwikkeld was. Het overheidsbestuur op alle niveaus was ‘vaderlijk’, wat vooral paternalistisch, gesloten en repressief betekende. Het becommentariëren van dat bestuur en zelfs het bevorderen van openbaarheid en meningsvorming werden door de autoriteiten opgevat als ongepaste bemoeizucht en subversie. Liberalisme had in deze periode dan ook vooral betrekking op het openbaar en controleerbaar maken, en het verantwoorden en wetmatig regelen van overheidsbestuur. De patricische Amsterdamse bestuurscoterie was van dergelijke aan de revolutietijd herinnerende nieuwlichterij evenmin gediend als de regering in Den Haag.

In kunst, wetenschap en maatschappelijke relaties was al even weinig ruimte voor een publieke beoordeling. De moraal van eenheid en verzoening, die burgers elkaar sinds 1800 aanpraatten, in combinatie met het christelijke gebod van naastenliefde, waren niet bevorderlijk voor de ontwikkeling van kritiek. Het kritisch beoordelen van instellingen, zaken en boeken werd stevast als een aanval op een persoon en zijn reputatie geïnterpreteerd, en daarmee als een aantasting van zijn "maatschappelijke kapitaal". In een kleinschalige maatschappij met overwegend directe en persoonlijke betrekkingen, waarbij privé-sfeer en functie vaak niet zichtbaar gescheiden waren, bestond nog weinig begrip van een objectiverende, onpersoonlijke beoordeling. Deze kunst om zaken en personen te scheiden was een liberale vinding, die zich pas na 1848 begon te doen gelden.

Het paternalistische bestuur was ook 'privaat' in andere aspecten. Enerzijds was het openbare bestuur slechts een onderdeel van een wijdere machtsuitoefening. De bestuurlijke invloed van stedelijke elites strekte zich tot ver buiten de formele politieke instellingen uit, via functies in bijvoorbeeld de besturen van kerken, armeninstellingen en de Kamer van Koophandel. En als men dergelijke functies niet zelf had verzameld, dan hadden in dit soort besturen wel familieleden zitting.³⁸ Anderzijds hield de overheid de kring van haar publieke taken beperkt. Het stadsbestuur was hoofdzakelijk beheerder en toezichhouder, geen beleidsmaker. Amsterdam had wel een grote afdeling publieke werken, het Stadsfabriekambt, een bedrijf waar een legertje steenhouwers, metselaars, smeden, timmerlieden, stratenmakers, leidekkers, loodgieters, schuitenmakers en ambtenaren werkzaam was. Maar veel publieke diensten, zoals de watervoorziening, de stadsverlichting en het ophalen van vuilnis, werden uitbesteed aan concessionarissen. Stadsgronden die de gemeente niet direct voor de publieke dienst nodig achtte, werden verkocht. Hoe weinig 'publiek' de stedelijke ruimte nog was, bleek wel uit de jarenlange juridische strijd tussen de gemeente en grachtenbewoners over het onderhoud van de grachtenwallen, die de Hoge Raad in 1854 in het nadeel van de gemeente besliste.

Het bestuur was ook weinig zichtbaar. Gemeenteraadsvergaderingen waren een besloten aangelegenheid en tot 1848, toen de directe verkiezingen hun intrede deden, was er feitelijk geen politiek leven. Het stedelijke bestuur werd voor de bevolking alleen zichtbaar bij grote publieke plechtigheden en dan als hoge autoriteit, gekleed "met de meeste deftigheid", in zwarte geklede rok en degen.³⁹ In dergelijke stedelijke evenementen vervulde het volk louter een toeschouwersrol. Dat wil overigens niet zeggen dat het volk niet wist waar het met zijn grieven naartoe moest. Bij rellen, zoals in 1835 en 1848, trok de menigte naar het huis van de burgemeester, sloeg de ruiten in van deftige huizen aan de Heren- en Keizersgracht en stak de gordijnen in brand, een rituele vorm van intimidatie. Anonieme aangeplakte briefjes bedreigden gezagsdragers ook nogal eens met de dood.⁴⁰ Dan bleken de nadelen van de geringe afstand tussen persoon en functie en werden de bestuurders als persoon uiterst kwetsbaar. Hoe verheven zij ook waren, het volk was altijd vlakbij.

Wel schrijvers, maar geen literair centrum

De hoofdstad beschikte in de negentiende eeuw over een uitgebreide culturele infrastructuur. Desondanks fungeerde Amsterdam vóór 1880 nauwelijks als artistiek centrum. Er zijn weinig of geen culturele bewegingen van betekenis gevormd die hun ontstaan dankten aan de relatief grootstedse omstandigheden.

Dat neemt niet weg dat heel wat belangrijke schrijvers in Amsterdam zijn geboren of er hebben gewoond en gewerkt. In de schaduw van de Westerkerk kwam in 1756 Willem Bilderdijk ter wereld, maar in zijn omvangrijke oeuvre heeft Amsterdam weinig sporen nagelaten. Eduard Douwes Dekker, in 1820 geboren in de Korsjespoortsteeg, verliet de stad lang voordat hij Multatuli werd. Het beeld dat hij in *Max Havelaar* zou schetsen van het Amsterdam van zijn jeugd was weinig vleidend en in een aantal *Ideeën* – later gebundeld in *Woutertje Pieterse* – zou hij zich uiterst misprijzend uitlaten over de kleinburgerlijke stad en haar plichtverzakende bestuurders.

Bekende predikant-schrijvers, zoals Aernout Drost, Bernard ter Haar, J.P. Hasebroek, Petrus de Genestet, J.J.L. ten Kate en E. Laurillard, woonden en werkten kortere of langere tijd in de stad. Zij mogen dan later als vertegenwoordigers van de 'domineesliteratuur' collectief zijn afgeschreven, in feite behoorden zij tot verschillende generaties en kringen, en beoefenden zij heel uiteenlopende genres. Drost pionierde met de historische roman. De Genestet was een puntige satiricus. Ter Haar en Ten Kate beoefenden de grootse epiek. Dat hun werk een moraliserende strekking had, was in hun tijd niet bijzonder.

Daarnaast waren er letterkundigen die om andere redenen dan hun dichtwerk een zekere naam hebben behouden. De koopman-literator J.A. Alberdingk Thijm is vooral als katholieke emancipator de geschiedenis ingegaan. De vader van Lodewijk van Deyssel zette zich op allerlei manieren in voor de erkenning van de katholieken en hun culturele erfgoed. Aan orthodox-protestantse kant was er de Amsterdamse tak van de Réveil-beweging, geïnspireerd door Bilderdijk. Zo publiceerde de hartstochtelijke Isaac Da Costa zijn befaamde pamflet *Bezwaren tegen de geest der eeuw* (1823), gevolgd door andere cultuurkritische 'tijdzangen' en een fraaie biografie van Bilderdijk (1859).

Van twee schrijvers kan men zeggen dat Amsterdam hun werk sterk bepaald heeft, maar juist zij hebben de literaire canon niet gehaald. De gesjeesde student Jan de Vries hield zich met de pen in leven. In zijn kritische roman *De verborgenheden van Amsterdam* (1844) deed hij zijn best "den sluier op te heffen, die in de Hoofdstad van ons Vaderland, HET MAGTIGE AMSTERDAM, nog zoo veel bedekt." Zijn werk werd als lectuur voor kantoorjongens weggezet, maar nog in 1894, veertig jaar na zijn dood, verscheen er een complete herdruk van. Veel meer achting genoot, een generatie later, de tabakshandelaar en sigarenfabrikant Justus van Maurik, die in zijn eindeloze reeks toneelstukjes en novellen het Amsterdamse "volksleven" schilderde, de "burgerluidjes" en de zwervers, de bedriegers en de bedrogenen. Hij heeft lange tijd geweldig succes gehad met zijn nostalgische, goedmoedige en sentimentele kleinkunst.

De meest gevierde Amsterdamse schrijver van zijn tijd was evenwel Jacob van Lennep, de 'goedgehumeurde grand seigneur' van de letterkunde. Naast een omvangrijke eigen romanproductie (*Ferdinand Huyck* en *Klaasje Zevenster*), bezorgde hij ook het werk van Vondel en de Schoolmeester. Hij maakte de *Max Havelaar* van Multatuli salonfähig, en wel zo dat het hem nog een onaangenaam juridisch conflict met Douwes Dekker opleverde. Van Lennep was populair in deftige en in brede kring, maar zelfs volgens zijn

bewonderaars nam zijn vlotte werk "geen hooge vlucht". Op en top Amsterdammer was hij als bestuurder betrokken bij allerlei maatschappelijke activiteiten, van de aanleg van de duinwaterleidingen tot de oprichting van het Vondelstandbeeld.

Zijn vader, David Jacob van Lennep, was een letterkundige van groter intellectueel gewicht geweest. Vanaf 1799 doceerde hij een halve eeuw lang de klassieke talen, geschiedenis en letterkunde aan het Atheneum Illustre aan generaties Amsterdamse studenten. Velen van hen hebben later prominente functies in cultuur, wetenschap en bestuur vervuld. Hij was een gevierd redenaar en docent, voortdurend gericht op het ontwikkelen van 'goede smaak', een fusie van klassiek humanisme en vaderlands gevoel. Met zijn verhandeling *Over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* (1827) stimuleerde hij het schrijven van historische romans.

Van Lennep sr. vertegenwoordigde een cultuuropvatting waarin kunst meer een edel ambacht en een genootschappelijke activiteit was dan de individuele expressie van een kunstenaarsziel. Elke grote of kleine gebeurtenis vroeg om een toepasselijk vers, lofdicht of treurzang. Iedere man of vrouw van smaak kon zich daarop toeleggen, maar vooral naast andere bezigheden. De zakenman Willem de Clercq bijvoorbeeld verwierf zich zelfs internationale faam door op allerlei bijeenkomsten in dichtvorm te improviseren. Verzamelplaats van deze gemoedelijke letterkunde was lange tijd *De Vaderlandsche Letteroefeningen*, met een oplage van ruim duizend exemplaren toen het grootste tijdschrift op dit terrein. Het werd vanaf 1812 tientallen jaren geleid door J.W. IJntema. Een geestverwant was Jeronimo de Vries, gemeentesecretaris, redacteur van diverse periodieken en in 1808-1809 de eerste geschiedschrijver van de moderne Nederlandse letterkunde. Decennialang was hij de verpersoonlijking van het literaire establishment in de hoofdstad. Als een belangrijk dramadichter gold de directeur van de Amsterdamse politie, S.I. Wiselius. Karakteristiek voor dit literaire milieu waren verder dichtlievende zakenlieden als W.H. Warnsinck, W.H. Zimmerman, de broers B. en H.H. Klijn, M. Westerman en vele andere auteurs van gelegenheidspoëzie en toneel vol verheffing en moraal.

Het verzet tegen deze literatuuropvatting kreeg in 1837 gestalte in het tijdschrift *De Gids*, dat op het gebied van literatuur, theologie, wetenschap en politiek naar modernisering streefde. Ondanks zijn vrij kleine oplage groeide het maandblad uit tot het belangrijkste intellectuele medium van de eeuw. Het verscheint nog steeds en is daarmee een van de oudste nog bestaande periodieken ter wereld. Drijvende kracht in de eerste decennia was E.J. Potgieter, die een kring van Amsterdamse jongeren om zich heen wist te verzamelen. Daartoe behoorden de briljante student R.C. Bakhuizen van den Brink (later rijksarchivaris geworden), de dichtende arts J.P. Heije en de historische-romanschrijver J.F. Oltmans. Een protégé van Potgieter was ook H.J. Schimmel, die zich zou ontwikkelen tot een van de belangrijkste dramadichters en romanschrijvers van zijn tijd. *De Gids* werd al snel een algemeen maandblad met schrijvers en lezers in het hele land. Zijn gezag was zo groot dat volgens sommigen een goed stuk in *De Gids* een kamerzeutel kon opleveren.

Dit monument van grootburgerlijke cultuur zag zich in 1885 aangevallen door een nieuwe generatie jongeren. *De Nieuwe Gids*, van Willem Kloos, Frederik van Eeden, Albert Verwey, Frank van der Goes en Willem Paap, heeft zichzelf weten te presenteren als het begin van een echte literatuur in Nederland. Het blad was ook een uiting van een nieuw grootstedelijk gevoel, kosmopolitisme en elan. Afgezien van het artistieke programma dat in dit tijdschrift naar voren werd gebracht, is misschien het belangrijkste effect ervan geweest dat Amsterdam vanaf dat moment ging gelden als de hoofdstad van de literatuur.

Bronnen: Aerts, *De letterheren*; Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek*; Van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm*; Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur*

Een archipel van wijken en buurten

Het stadsleven had veelal een openbaar karakter, maar de stad was geen hechte publieke gemeenschap. Zij was eerder een ruimtelijke en sociale archipel. Amsterdam stond te boek als een geheel van zestig schutters- of burgerwijken, in 1850 heringedeeld tot vijftig buurten – aangeduid met een letter, van A tot en met Z en AA tot en met ZZ, minus de letter J –, twaalf pleinen en zevenhonderd officiële straten en stegen, verdeeld door zeventig grachten en bijeengehouden door driehonderdvijftig bruggen. Het geheel was een archipel van negentig eilandjes, weer onderverdeeld in honderd-twintig nacht- en brandwachtwijkjes, zes politiekantons en verder kies- en belasting-districten, kerkgemeenten en parochies.⁴¹ Vanouds waren allerlei voorzieningen – nacht- en brandwacht, stadsregenbakken, bedeling – per wijk en buurt georganiseerd. In het dagelijkse leven was Amsterdam in de negentiende eeuw een stad van buurten en wijken. Buurtjes van een paar straten of bepaalde hoeken binnen een wijk konden al gemeenschappen op zich vormen. Sommige stadsdelen, zoals de deftige hoofdgrachten, de dichtbevolkte Jordaan met zijn vele bedrijfjes, waar een kwart van de ste-

120 De Herengracht

Pieter Oosterhuis (Groningen 1816-1885 Amsterdam)

Stereofoto

De Herengracht was met de Keizersgracht de chicste gracht om aan te wonen. Pieter Oosterhuis heeft in 1859 een verstilde gracht vastgelegd. Waarschijnlijk fotografeerde hij 's ochtends, in alle vroegte. Onder meer door de lange sluitertijd was het nog niet mogelijk het dagelijkse *va-et-vient* te vangen.

121 De Grote Bickersstraat

Jacob Olie fbz. (Amsterdam 1834-1905)

Foto, 1862-1863

De Grote Bickersstraat in diepe rust, zonder de gebruikelijke bedrijvigheid van het westelijke eiland met zijn vele werven en werfjes.

delijke bevolking woonde, de al even intensief bewoonde Jodenbuurt, de groene en dunbevolkte Plantage, de Oostelijke en Westelijke Eilanden, het gebied van de werven en scheepstimmerlieden of bijltjes, en de buurten buiten de Singelgracht met hun tuinen of molenparken hadden als geheel een herkenbaar eigen karakter. De Jodenbuurt, een samenvoeging van de wijken P, Q, R, S en V, omsloten door de Binnen-Amstel, de Zwanenburgwal-Oudeschans, de Rapenburgwal en de Nieuwe Herengracht, was zeker niet exclusief joods, maar gold, vooral om zijn bonte straatleven en 'pittoreske armoede', als een zeer herkenbaar geheel waaraan iedere toerist een bezoek bracht.

Tot aan de late negentiende eeuw bestond er in de meeste delen van de stad geen duidelijke segregatie van welstandsklassen en woon- en werkfuncties naar wijk. Het uitbreidingsplan van stadsingenieur J.G. van Niftrik uit 1866, met zijn aparte wijken voor industrie, arbeiders en gegoede burgers, gescheiden door groenzones, bevat

te voor het eerst een dergelijk voorstel tot sociale en functionele segregatie. De gemeente had echter helemaal niet de publiekrechtelijke middelen om dergelijke bestemmingsplannen te realiseren. De markt en het particuliere initiatief zouden in het laatste kwart van de eeuw een dergelijke zonering wel enigszins tot stand brengen. Tot die tijd hadden de meeste wijken een gemengd karakter. Zij omvatten bewoners van elk welstandsniveau.⁴²

Binnen dat gegeven zijn wel accenten aan te brengen. In grote trekken woon-den de welvarende Amsterdammers aan de hoofdgrachten en vooral in het (zuid)westelijk deel van de grachtengordel, in grote en dure huizen. Daar was ook het handelsbedrijf geconcentreerd. In verband met die welstand telde dit deel van de stad tevens het meeste dienstpersoneel en de meeste dienstverlenende activiteiten. De bevolking van de Eilanden, de Jordaan, de Jodenbuurt en de Weteringbuurt of het

■ afb. 351

DE PANTOFFEL-PARADE.

39

« Gij wilt dus nu reeds de *pantoffel-parade* verlaten, en het is pas half vier? Eerst omstreeks vijf ure is de *parade* afgelopen.»

« Neen, geen oogenblik langer. Ik verlang naar een glas maderà en een manilla sigaar. Ik walg van dit tooneel van armoede en grootheid, van rijkdom en blinkende ellende.»

122 De pantoffelparade

Frederik Christiaan Fuchs (Amsterdam 1816-1855)

Uit: *Physiologie van Amsterdam door een' Amsterdammer*

“Te zien en gezien worden, ziedaar het type van geluk voor velen.” Langs de Keizersgracht, tussen Amstel en Leliestraat, wandelt 's winters bij mooi weer tussen twee en half vijf de prachtig uitgedoste chique burgerij. Het commentaar luidt dat het toch onbegrijpelijk is dat mensen die zich door hun rang, talent of vermogen onderscheiden, zich kunnen begeven onder gekken en fatten, onder jonge meisjes, wier blikken zeggen: “pluk mij, pluk mij”. “Ik walg van dit tooneel van armoede en grootheid, van rijkdom en blinkende ellende”, zo besluit de schrijver, in wie men Jan de Vries vermoedt. Zie ook p. 194.

afb. 360 ■

afb. 363 ■

Noordse Bos was gemiddeld arm, al bestonden er ook in deze wijken nog allerlei gradaties in welstand en status. De Jordaan en de Jodenbuurt waren de wijken met de hoogste percentages bedeelde armen, maar zelfs de Jordaan telde, naast de gedeelten die eruitzagen als een “belegerde en uitgehongerde stad”, nog lengtestraten en de Bloemgracht en Rozengracht met keurige en welvarende huizen.⁴³ Grotere en kleinere vervuilende bedrijven bevonden zich aan de periferie van de stad, maar vooral in de Jordaan en de industriële molenbuurt daarbuiten. In de Jordaan stonden bijna alle suikerraffinaderijen. Grootchalige bedrijven zoals werven en machinefabrieken lagen op de Eilanden en in de noordoosthoek van de stad.

Er was dus wel een zekere zonering, maar arm en rijk leefden dicht naast elkaar. Luxe equipages moesten wachten voor “karren, waarin verminkte bedelaars worden rondgesleept”. Wie in de Jordaan een paar straten doorliep, “kwam afwisselend in aanraking met het proletariaat, de kleine burgerklasse, en den gegoeden burgerstand”.⁴⁴ Veel Amsterdammers kwamen overigens zelden in heel andere delen van de stad. Mensen leefden in de eigen buurt en wijk. Ze hadden hun kantoor, bedrijf of winkel aan huis, of werkten bij een van de bedrijfjes, fabrieken, molens of werven die overal te midden van de woningen of op loopafstand lagen. Die afstand kon ook niet groot zijn, want personenvervoer van enige betekenis was er niet. En zolang dat er niet was, lag een functiescheiding naar woon- en werkwijken evenmin voor de hand. Als vanzelfsprekend vestigden de eerste grootchalige industriebedrijven zich daarom op of bij bestaande bedrijfslocaties.⁴⁵ De welgestelden aan de grote grachten hadden weinig reden zich in andere wijken te begeven, misschien met uitzondering van de Plantage. Eilanders kwamen niet zonder bijzondere reden in de binnenstad, Jordanners evenmin in het oosten van de stad. Een halfuur gaans te voet door de stad gold als ver weg. In de buurten bestonden allerlei tradities en vormen van onderlinge betrokkenheid, en zelfs eigen dialectvormen. Ook oude buurtrivaliteiten werden nog gecultiveerd, zoals periodieke kloppartijen tussen bewoners van de Eilanden, de Jordaan en de Jodenbuurt.⁴⁶ In hoofdzaak bleven het karakter van de wijken, de lokalisering van de bedrijvigheid en het gebruik van de ruimte tot ver in de negentiende eeuw lijken op de situatie in de achttiende eeuw.⁴⁷ De bronnen geven overigens de indruk dat tijdgenoten, als zij de stedelijke gemeenschap beschreven, verschillen tussen standen en kerkgenootschappen wezenlijker vonden dan die tussen stadswijken.

Uitgaan

Ook het uitgaansleven was ten dele gemeenschappelijk en publiek, ten dele strikt gescheiden naar stand, sekse en groep. Een vanzelfsprekend hoofdonderscheid was dat tussen enerzijds de besloten bijeenkomsten van verenigingen en gezelschappen, die alleen voor leden en gasten toegankelijk waren, en anderzijds de openbare vermakelijkheden. De bonte opsomming hiervan geeft een indruk van wat er zoal te beleven viel: “muziek, danspartijen, vauxhals, steekspelen, veldfeesten, liefhebberij-

commediën, paardrijders, koorddansers, springers, marionetten- en goochelspelen, vertooningen van natuur- en scheikundige vermakelijkheden, natuurlijke zeldzaamheden en voortbrengselen der kunst, van alle andere dergelijke, gewinshalve gegeven wordende vertooningen en tentoonstellingen [...] hetzij op publieke markten of andere stadsgronden.” Voor al dergelijke activiteiten moest vooraf toestemming van de burgemeesters worden gevraagd, die beoordeelden of zij niet “met de goede zeden strijdig of voor de publieke rust nadeelig” waren. Als deze toestemming verkregen was, werd op de toegangsprijs vijf tot tien procent belasting geheven, ten bate van de “algemene armen”.⁴⁸

Tussen de beide uitersten van de besloten bijeenkomst en publieke vertoningen speelde zich het grootste deel van het uitgaansleven af. Het gevestigde beeld is dat zich in Amsterdam pas in de late negentiende eeuw een grootsteeds uitgaansleven ontwikkelde, met een professioneel cultuuraanbod: eindelijk een Rijksmuseum, een echt Concertgebouw, een nieuwe Stadsschouwburg. Dat de kunstbeoefening professionaliseerde is juist, maar het was ook een strategie om de burgerlijke cultuur een hogere exclusiviteit te verlenen. In de eerste helft van de negentiende eeuw mag het culturele uitgaansleven dan kwalitatief wat minder geweest zijn, het aanbod was wel verrassend breed. Wie in 1850 een avond uit wilde, kon kiezen uit zeker zestien podia, waaronder drie schouwburgen, twee concertzalen en elf variététheaters voor vaudevilles, kluchten en muziek. Die gelegenheden boden plaats aan honderd tot 1500 bezoekers. Er kwamen zalen en gezelschappen bij en er gingen er dicht, maar in alle decennia van deze periode bestond er ongeveer dit aanbod. In sommige zalen was bijna elke dag iets te doen, in andere was een- tot driemaal per week een voorstelling. Dat betekent dat er per uitgaansseizoen, van september tot mei, enkele honderden voorstellingen en concerten te bezoeken waren. Hans Christiaan Andersen, die in de winter van 1866 een aantal weken in Amsterdam verbleef, vermeldde in zijn dagboek bijna dagelijks een bezoek aan de Stadsschouwburg, Felix Meritis of een andere gelegenheid.⁴⁹ In de zomermaanden was er muziek, licht toneel of ander amusement in de vele pleziertuinen in de Plantage en direct buiten de stad.

Genootschappen Het culturele uitgaansleven was maar ten dele toegankelijk voor alle publiek. Sinds de achttiende eeuw was de burgerlijke sociabiliteit georganiseerd in de vorm van sociëteiten of “collegiën”, genootschappen, maatschappijen en verenigingen. Burgers wilden samen kunsten en wetenschappen bevorderen, muziek maken of ervan genieten, lectuur aanschaffen, toneelspelen, declameren of een partij geven, maar ze hechtten eraan dat te doen in de veilige beslotenheid van de ‘eigen kring’. Sommige genootschappen hadden een eigen gebouw, zoals het chique Felix Meritis aan de Keizersgracht en Doctrina et Amicitia in de Kalverstraat, en Het Leesmuseum en kunstlievend genootschap Arti et Amicitiae, beide aan het Rokin. Andere, waaronder zeer exclusieve zoals de herensociëteit De Munt of societyclub Het Casino, kwamen bijeen in een afgehuurde ruimte in een koffiehuis of ander etablissement.

■ deel II-2, p. 411 e.v.

123 De kunstzaal van Arti et Amicitiae

Frederik Christiaan Fuchs (Amsterdam 1816-1855)

Tekening, 132 x 176 mm

In 1841 vond de eerste verkoop-tentoonstelling van het Genootschap Arti et Amicitiae (voor kunst en vriendschap) plaats. De baten waren voor het Fonds van Weduwen en Wezen van de kunstenaars, zoals de tekst rechtsonder aangeeft: "Nooden der Artieste". De zaal aan het Rokin was kort tevoren verbouwd door M.G. Tetar van Elven (1803-1882).

afb. 194 ■

De genootschappelijkheid kende tal van vormen en niveaus van deftigheid en exclusiviteit.⁵⁰ De concerten, voordrachten en voorzieningen van de genoemde genootschappen waren alleen toegankelijk voor leden en hun introducés. Er bestonden dubbellidmaatschappen, maar voor het grootste deel vormden ook deze elitegenootschappen verschillende kringen binnen de stedelijke bovenlaag van elk een paar honderd leden. Het meest exclusief was Het Casino, in 1816 opgericht als ontmoetingsgelegenheid voor de aanzienlijkste Amsterdamse families. De luisterrijke bals voor een paar honderd genodigden, in de danszaal van Het Wapen van Amsterdam, op de hoek van de Kloveniersburgwal en het Rusland, dienden als huwelijksmarkt en als gelegenheid voor de families hun status binnen de *high society* te bepalen. Het Collegie in de Munt en Doctrina et Amicitia, beide uit de achttiende eeuw, hadden in de revolutiejaren een politieke betekenis gehad, maar waren intussen deftige herensociëteiten van patriciërs en zakenlieden die elkaar troffen en een voordracht aanhoorden. Genootschap Het Leesmusem, uit 1800, was vooral een goed voorziene leeszaal van en voor vierhonderd welgestelde burgers uit kringen van handel en wetenschap. Maatschappij Arti et Amicitiae, in 1839 opgericht vanuit de Koninklijke

Akademie van Beeldende Kunsten om de sociale en materiële positie van kunstenaars en hun nabestaanden te verbeteren, organiseerde tentoonstellingen en kunstlezingen voor welgestelde kunstliefhebbers. Kunstenaars konden 'gewoon lid' worden, maar het geld kwam van de zes- tot achthonderd 'kunstlievende leden'.

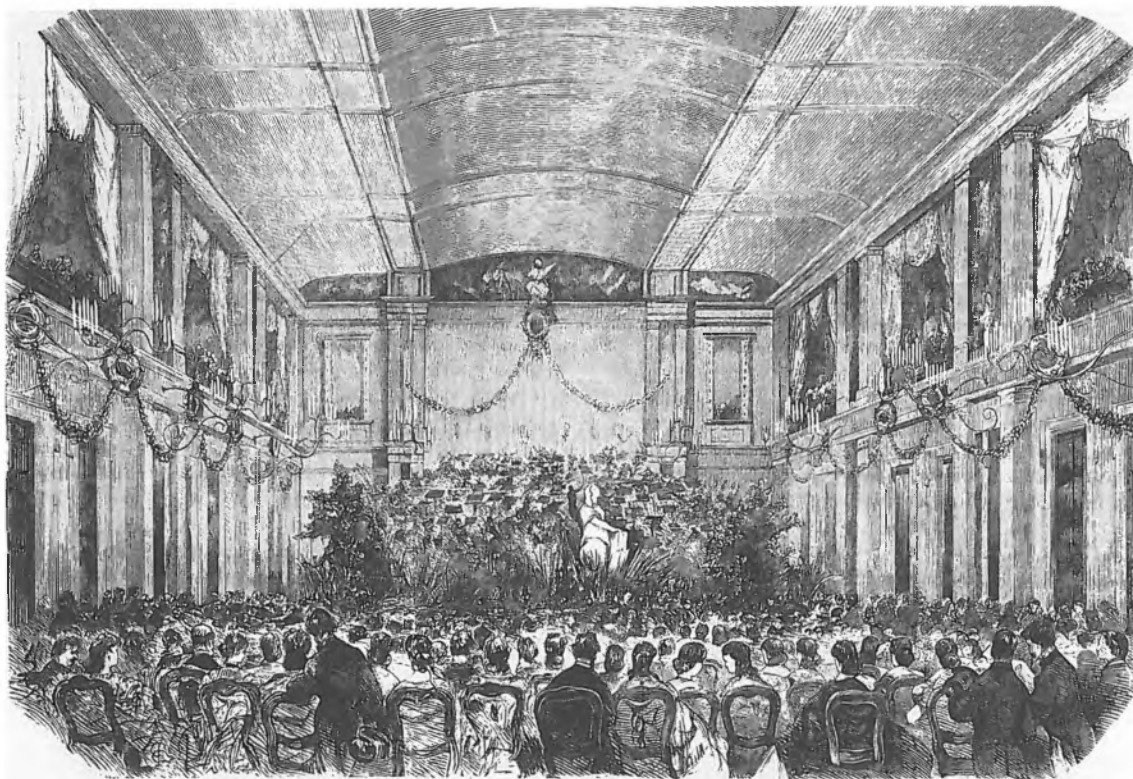
Behalve *Arti et Amicitiae* – het enige van de genootschappen dat nog bestaat – en muziekgenootschap *Caecilia* leverde eigenlijk alleen Maatschappij *Felix Meritis* een publieke bijdrage aan het culturele uitgaansleven, al was dat publiek dan beperkt. Het in 1777 opgerichte verlicht-encyclopedische genootschap zetelde sinds 1787 in een imposant classicistisch gebouw aan de Keizersgracht en beschikte over een tekenzaal, een zaal voor natuurkundige demonstraties en vooral over de mooiste concertzaal van het land. Daar werden wekelijks voor de ongeveer 250 leden en hun genodigden concerten gegeven door een eigen, semi-professioneel orkest en regelmatige buitenlandse dirigenten en solisten van naam. *Felix* gold als zeer voornaam; heren en dames verschenen er alleen in groot tenue. De koninklijke familie bezocht de concerten bij elk verblijf in de hoofdstad. Het lidmaatschap was duur – zestig gulden – en nieuwe leden werden pas na ballotage toegelaten. Joden, hoe welgesteld ook, waren tot 1862 van lidmaatschap uitgesloten en kregen ook daarna maar met

124 Een dameskunstbeschuwing in *Arti et Amicitiae*

Johannes de Mare (Amsterdam 1806-1889 *St. Germain-en-Laye*) naar *Charles Rochussen* (1814-1894)

Houtsnede, 220 x 285 mm

Behalve het houden van tentoonstellingen stelde *Arti et Amicitiae* zich ten doel de beeldende kunsten te bevorderen door middel van kunstbeschuwingen. Wekelijks kwamen de leden bij elkaar om tekeningen en prenten te bekijken en oordelen erover uit te wisselen. Meestal ging het om de verzameling van een van de leden. Zo stapte *Carel Joseph Fodor* menigmaal met een portefeuille onder de arm naar het sociëteitsgebouw aan het Rokin en had *Adriaan van der Hoop* de eer de eerste "dameskunstbeschuwing" in te leiden en een vijftigtal "fraaije" tekeningen door hen te laten bewonderen (zie over het verzamelen in de 19de eeuw, p. 102-110).

FEESTVIERING DER MAATSCHAPPIJ CAECILIA IN DE PARKZAAL, OP DEN 2 FEBR. 1866,

teekening op hout van J. C. Greive Jr. AMSTERDAM

125 Feestviering van de Maatschappij Caecilia in 1866

Johan Conrad Greive (Amsterdam 1837-1891)

Houtgravure, 173 x 245 mm

In 1866 vierde de Maatschappij Caecilia haar 25-jarig bestaan met een concert in de Parkzaal. Caecilia was op initiatief van F.G.H. Hansen, J.E. Stumpff en J.B. van Bree opgericht ten behoeve van musici die hun beroep niet meer konden uitoefenen en voor de weduwen en wezen van musici. Het orkest, dat tweemaal per jaar een uitvoering gaf, bestond uit louter professionals. Het repeteerde regelmatig en speelde op hoog niveau. Johannes Verhulst (1816-1891) volgde Van Bree (1801-1857) als dirigent op. Onder zijn leiding speelde het orkest eigentijdse muziek, van Brahms, Dvořák en Bruckner. De Parkzaal in de Plantage was eigendom van Stumpff, gebouwd naar ontwerp van W.A. Froger (1812-1883).

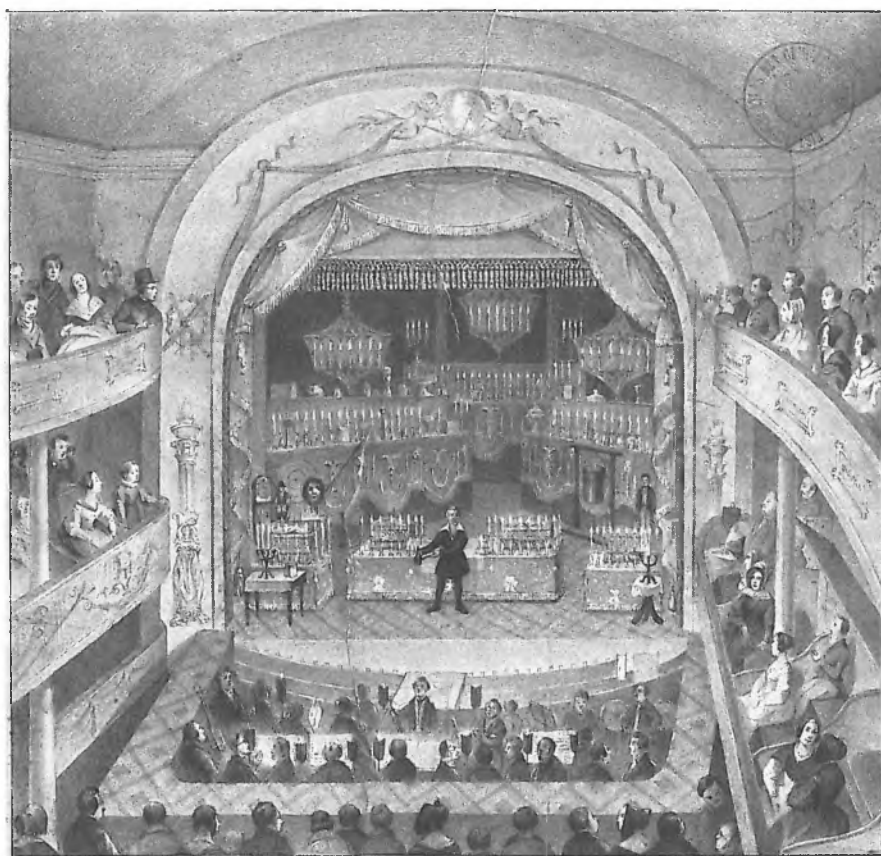
afb. 173 ■

moeite toegang. Felix Meritis representeerde de deftige beslotenheid van het culturele uitgaansleven in de eerste helft van de negentiende eeuw. Later in de eeuw verloren dergelijke exclusieve clubs hun aantrekkingskracht en verdwenen of moesten fuseren. In verenigingsverband traden voorts allerlei dilettantenensembles en toneel- en reciteergezelschappen op, die ook wel uitvoeringen gaven voor genodigden of betalende bezoekers. Rederijkerskamers speelden op deze manier soms voor honderden luisteraars.

Schouwburg en theater Het overige cultuur- en uitgaansaanbod was in principe voor betalend publiek gewoon toegankelijk. Dat gold bijvoorbeeld voor het Théâtre Français op de Erwtmarkt aan de Binnen-Amstel, nu De Kleine Komedie, en voor de Hoogduitsche Schouwburg in de Amstelstraat, naast de van gemeentewege gesubsidieerde en gecontroleerde Stadsschouwburg. De beide buitenlandse theaters, in de late achttiende eeuw gesticht door vermogende bewonderaars van het Franse en Duitse toneel, waren begonnen als besloten sociëteiten, omdat het stadsbestuur toen geen publieke toneelvertoningen buiten de Stadsschouwburg toestond. Ze hadden elk een eigen gebouw, met een ruime, verwarmde en goed verlichte zaal. De Duitse schouwburg was in 1824 zelfs het eerste gebouw in Amsterdam met gaslicht. In de negentiende eeuw fungeerden de twee schouwburgen, met wisselend succes en onder

tal van directies, als commerciële theaters met Frans en Duits toneel, maar vooral met operavoorstellingen. Hier waren behalve lokale musici grote buitenlandse solisten te bewonderen, onder wie sterren van de Parijse Opéra. Volgens de tijdgenoten bezocht het deftigere publiek bij voorkeur de Franse en, in mindere mate, de Duitse schouwburg, die er natuurlijk ook was voor de vele Duitse handelslieden in de hoofdstad.

Hoewel er in beide zalen bepaald niet alleen grote kunst op het programma stond, gaven zij de hoofdstedelijke cultuur een zekere internationale allure. Bij tijden speelden er in de Franse en de Duitse schouwburg ook Engelse toneelgezelschappen. In de Duitse schouwburg trad in de vroege jaren 1840 een Italiaans operagezelschap op, en vanaf 1846 een vast Duits operagezelschap, dat drie jaar later ook in de Stads-schouwburg speelde. Er moet, alles bij elkaar, tot 1860 behoorlijk wat opera in de hoofdstad te bewonderen zijn geweest. Na de definitieve sluiting van de Duitse schouwburg in 1852 kwam de exploitatie van het gebouw in handen van de befaamde acteursfamilie Van Lier. Abraham van Lier maakte er een Grand Théâtre van, zonder rangen, zoals in de Salons des Variétés die in de jaren 1840 populair waren geworden. Hij en zijn zonen wisten het theater tot aan het einde van de eeuw een prominente plaats te geven door er de sterren van het internationale toneel op het podium te brengen.⁵¹

DE GOOCHELAAR DÖBLER IN DEN FRANSCHEEN SCHOUWBURG TE AMSTERDAM.

126 De goochelaar Döbler in
Théâtre Français

*Hilmar Johannes Backer (Dordrecht
1804-1845)*

Litho, 172 x 177 mm

De elite liet zich graag zien in het Théâtre Français aan de Erwtmarkt (nu De Kleine Komedie). Behalve toneel en Franse opera kwam er ook wel ander vermaak op de planken, zoals een koorddanseres. In 1830 trad de goochelaar Döbler, "artiste physicien de S.M. de Roi de Prusse" op. Luide ovaties klonken toen hij met één pistoolschot honderd lampen deed ontbranden. Maar dit soort vermaak viel niet bij iedereen in de smaak. Netje Asser vond iets dergelijks maar niets: "Ik vind het [goochelen] zoo vernederend, zoo volstrekt niets verhevens erin." In 1855 sloot het theater zijn deuren.

De Franse en de Duitse schouwburg, die samen vijf avonden per week open waren, golden als de belangrijkste concurrenten van de Hollandsche, sinds 1820 Amsterdamsche Schouwburg, de oude Stadsschouwburg die lang het monopolie op openbare toneelvertoningen had gehad. De 'houten kast' aan het Leidseplein – na de brand van de schouwburg aan de Keizersgracht, in 1772, was het gebouw in monumentale classicistische stijl in hout herbouwd, een 'tijdelijke oplossing' die tot 1872 zou duren – was in menig opzicht de meest publieke Amsterdamse cultuurinstelling. Het was om te beginnen een voorziening van de stad zelf. Hoewel het stadsbestuur tot 1834 ook enige ondersteuning gaf aan de Franse en de Duitse schouwburg, was de Stadsschouwburg het enige structureel gesubsidieerde cultuurpodium. In 1834-1835 bijvoorbeeld kwam ruim een derde van de totale inkomsten uit subsidies van gemeente, provincie en Rijk – bij elkaar het aanzienlijke bedrag van vijftigduizend gulden. Nog op andere manieren genoot deze instelling protectie. In 1837 verbood het gemeentebestuur de concurrerende theaters op woensdag voorstellingen te geven, aangezien dat een van de drie vaste speelavonden was van de Stadsschouwburg. Al in 1816 was de officiële status van de hoofdstedelijke schouwburg versterkt door de toekenning van het predikaat koninklijk en een jaarlijkse toelage van Willem I persoonlijk.⁵²

afb. 110 ■ De Stadsschouwburg had een positie vergelijkbaar met die van de *Amsterdamsche Courant*: direct of indirect onder controle van het gemeentebestuur. Tot 1820 hadden de steracteurs Andries Snoek en Theodoor Majofski, enige tijd bijgestaan door Johanna Ziesenis-Wattier, de dagelijkse leiding, maar onder toezicht van drie door de stad benoemde notabelen. Van 1820 tot 1841 legde het stadsbestuur de hele leiding in handen van een zestal notabele commissarissen, vanuit de bedoeling directer "het volks vermaak te regelen, daardoor de volksgeest te leiden en alle verkeerde uiterstens voortekomen".⁵³ Zowel letterkundigen als bestuurders hadden toentertijd nogal verheven opvattingen over de maatschappelijke functie van het toneel. Juist deze meeslepende kunstvorm moest ten goede gebruikt worden, tot morele verheffing en bevordering van het nationale gevoel. Ook de gevaarlijke kanten werden onderkend. In perioden van politieke of maatschappelijke spanning gebeurde het regelmatig dat het publiek scènes uit een toneelstuk of opera aangreep om luidkeels kritiek op autoriteiten te ventileren. Historische parallellen bleven zelden onopgemerkt, niet alleen in Amsterdam: de Belgische revolutie van 1830 begon tijdens een operavoorstelling.

afb. 118 ■ Met toezicht op het repertoire was voor het stedelijke bestuur dus ook de openbare orde gemoeid. Gemeentesecretaris Jeronimo de Vries, de informele censor van de *Amsterdamsche Courant*, was sinds 1827 bevoegd om het repertoire van de stedelijke theaters te controleren. Overigens was het beleid van de commissarissen weinig stringent en toch vooral gericht op een goede exploitatie. In de praktijk was er alle ruimte om aan de voorkeuren van het publiek tegemoet te komen. Omdat niettemin de bedrijfsvoering problematisch bleef, trad in 1841 de gemeente weer terug om de exploitatie de volgende dertig jaar opnieuw over te laten aan de vaste bespelers van

de schouwburg, die zelf de directie gingen voeren. Zij kregen een subsidie van tien-duizend gulden en zoals voor 1820 hield een commissie namens het stadsbestuur toezicht.

Publiek was de Stadsschouwburg ook in de zin van een theater voor de hele bevolking. De schouwburg was daardoor tevens het podium voor officiële vieringen en herdenkingen. Bij grote stedelijke festiviteiten, zoals vorstelijke inhuldigingen, de terugkeer van de schutterij, het jubileum van de schouwburg zelf, de hulde aan Van Speijk of de onthulling van het Rembrandtbeeld, kwamen daar de gelegenheidsstukken of -gedichten op de planken. Het was ook de plaats voor de benefietvoorstellingen ten bate van de slachtoffers van watersnoodrampen en de cholera-epidemie, de families van de oorlogsvrijwilligers van 1830, schipbreukelingen, armen en pensionerende acteurs. Gedurende de jaren 1830 hielden theaterstukken rond de Belgische 'mutterij' het nationale gelijk overeind. Versjes en liedjes uit populaire voorstellingen werden op straat gezongen. En op nieuwjaarsdag klonk in de Stadsschouwburg de door acteur-schrijver Marten Westerman jaarlijks aan de actualiteit aangepaste Nieuwjaarswens van Thomasvaer uit de klucht *De bruiloft van Kloris en Roosje*, uitgesproken door steracteur Majofski. De Nieuwjaarswens verscheen vervolgens in druk. Een gevolg van deze maatschappelijke functie was wel dat de Amsterdamse schouwburg voortdurend onderwerp van discussie vormde, vooral over het artistieke niveau van het repertoire en de kwaliteit van de toneelkunst.

Het gebouw aan het Leidseplein was, afgezien van de kerk, de enige locatie waar "alle levenstijden, geslachten en standen" een avond onder hetzelfde dak bijeen konden zijn, van de koning en de notabelen tot aan het volk op het schellinkje. Daarmee gold deze instelling als egalitair. Er zijn veel contemporaine beschrijvingen van het schouwburgpubliek, kennelijk omdat juist die sociale gemengdheid als pikant werd ervaren. Wel vormde de hele indeling van de zaal in rangen – loges, balkon, parterre, amfitheater, gaanderijen en schellinkje – een economische reproductie van de maatschappelijke standsverschillen, al waren er bezoekers die naar het oordeel van anderen te duur zaten of die zich gegeneerd realiseerden dat zij te laag geposteerd waren voor hun stand. Het *upstairs-downstairs* werd verder gehandhaafd door gescheiden kaartverkoop voor de duurdere en de goedkopere rangen, aparte in- en uitgangen en koffiekamers, en kledingvoorschriften.

Veel allure had de gemeentelijke "stal aan de Leydsche poort" niet. Het was een oncomfortabel, duur, brandgevaarlijk en morsig gebouw, "met dat vieze fluweel van vóór de schepping en die reusachtige vetvlak, die zich de naam van voorscherm aanmatigt".⁵⁴ Verwarming was er niet, en het tochtte er vreselijk. In de programmering moest steeds rekening worden gehouden met het streven naar verheffing enerzijds, en de druk van publieksvoorkeuren anderzijds. Dat leidde tot een programmering waarin zowel het hoge toneel (zowel drama als komedie) als het lichtere werk (melodrama en ballet-pantomimes, blijspel en zangspel, klucht en bewerkte opera) aan bod kwam. Met dit aanbod onderscheidde dit podium zich echter niet van de concurrerende Franse en de Duitse schouwburg. Ook was er ruimte voor een nieuwe, prachtig ingerichte concertzaal als Odéon, aan het Singel 460, dat in 1838 opende.⁵⁵

127 De concertzaal Odéon
*Desguerrois & Co naar Michel
 M. Mourot (gegevens onbekend)*
 Litho, 162 x 185 mm

In aanwezigheid van koning Willem I is in 1838 de concertzaal Odéon aan het Singel met een bal geopend. De zaal in het achterhuis van de door Philips Vingboons in 1661-1662 tot woonhuis omgebouwde brouwerij was door M.G. Teta van Elven ontworpen. Robert en Clara Schumann gaven er in 1853 een concert. In 1912 kwam een einde aan de concerten en voordrachtsavonden in deze zaal.

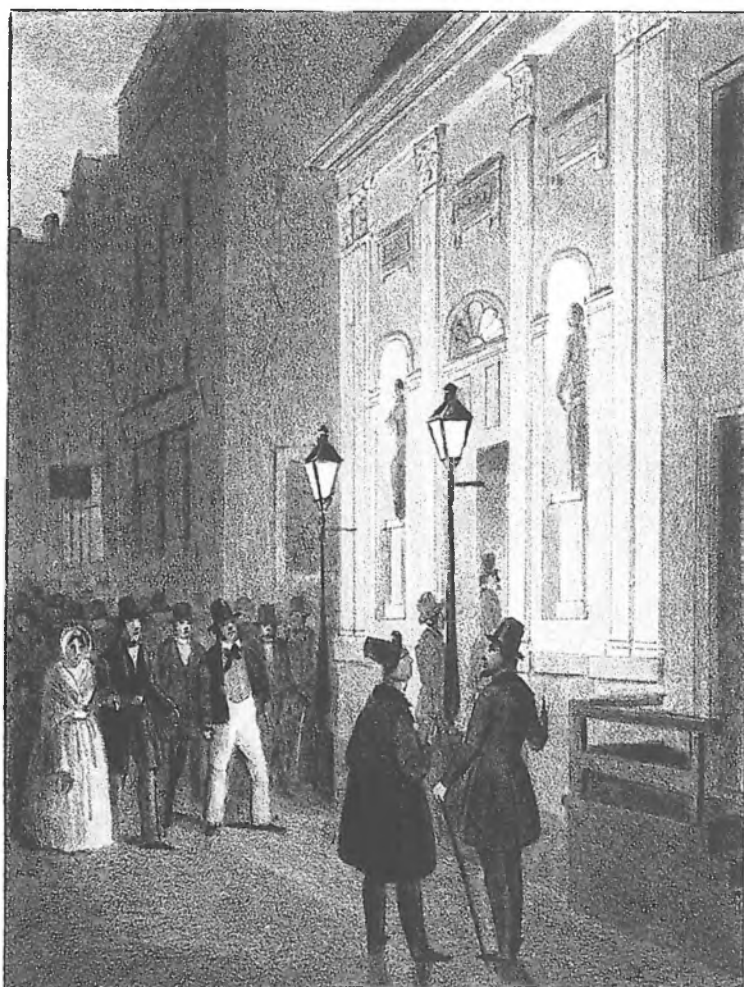

De concurrentie kwam vooral vanaf de jaren 1840 nog sterker van de nieuwe, beter ingerichte variétézalen, die geen verheffingsverantwoordelijkheden voelden: de Salon des Variétés van Joseph Duport in de Nes, de Salon des Variétés van diens voormalige medewerker Nathan Judels in de Amstelstraat, zaal Frascati van J.E. Stumpff, het kleine Théâtre du Vaudeville Français op het Singel, toneel-, circus- en feestzaal Grand Salon van Jan Grader op de Schans bij het Weteringplantsoen, het Grand Théâtre van Abraham van Lier in de Amstelstraat, de al iets oudere vaudevilletheatertjes Leerzaam Vermaak en de Fransche Tuin in de Elandsstraat en zaal Duizend Kolommen aan de Oudezijds Voorburgwal, het volkse theater en danshuis De Ooyevaar in de Sint Antoniesbreestraat, zaal Apollo aan de Amstel bij de sluis, zaal Diligentia in de Kalverstraat en, na 1863, Tivoli in de Nes. Deze uitgaansgelegenheden hadden een grote aantrekkelijkheid. Die lag volgens tijdgenoten voor een belangrijk deel in hun democratische karakter. Anders dan in de schouwburgen bestond hier geen angstvallig gedoe met rangen en standen, "die eene gedwongenheid, eene stijfheid in het verkeer veroorzaakt; geene hokken, waarin men de onderscheidene standen opsluit, – waarin men daar de grooten statig en deftig geschaard ziet, om zich niet in het oog hunner minderen te vernederen, en waarin hier de minderen stijf en gedwongen zitten, als dienstboden, die feest viëren onder het oog van hunne meesters – neen!" Hier zaten alle betalende bezoekers in gelijkheid, "als genoodigden

op hetzelfde feest". Het publiek werd omschreven als de burgerstand op zijn breedst: winkeliers, handelaars, kantoorjongens, zeelui, renteniers, gezinnen, jong en oud; ook vrouwen, getrouwde zowel als ongetrouwde. "U, burgerlieden alleen, behoort de *Salon des Variétés*! Daar hebt gij te zeggen, daar zijt gij baas."⁵⁶

De variétésalons waren koffie- en wijnhuis, herensociëteit, dameskrans en schouwburg tegelijk, en soms ook nog danszaal. Ze golden als fatsoenlijk, waren comfortabel en niet duur. Voor 75 cent, inclusief vertering, boden ze een gevarieerde avond met licht vermaak: blijspel, vaudeville, zangspel, muziek, soms ook circusvoorstellingen en goochelacts. In sommige zalen werden bals masqués georganiseerd, waarbij de kleding kon worden gehuurd. Zalen als Frascati, de Salons des Variétés en Tivoli waren ruim. Zij boden plaats aan vijfhonderd tot vijftienhonderd bezoekers, net zoveel als er in de Stadsschouwburg konden. Een aantal beschikte over een eigen toneelgezelschap en orkest. Vooral de luxe van Frascati was verbluffend. Dit gebouw bevatte een ruime zaal voor veertien- tot zestienhonderd bezoekers en aparte zalen in Romeinse en in gotische stijl. Het geheel was aangenaam verwarmd en stralend

■ afb. 161

128 De Grand Salon des Variétés van Duport

Kunstenaar onbekend, 1844

Litho, 93 x 70 mm

"Nimmer is het daar rustig, nimmer stil in die donkere, altijd morsige Nes. [...] In het holst van den nacht hoort men daar snarenspeel en gezang, geraas en getier van beschonkenen..." In 1839 vestigde Duport sr. zijn theater in de Nes. Het was geliefd bij een breed publiek, dat vooral genoot van vaudevilles, toneelspeel met muziek. Iedereen kon zich herkennen in de plot van de stukken: geen adellijke figuren, geen klassieke helden, maar zichzelf waren het onderwerp. Het theater sloot in 1867 zijn deuren.

129 Een voorstelling in de Grand Salon des Variétés

Mensing & Last, 1840

Litho, 153 x 104 mm

Het publiek was niet bepaald rustig tijdens de voorstelling. De obers brachten consumpties rond – wat een nieuwigheid was – en onder het opsteken van een sigaartje bespraken men de gang van zaken op het toneel. De salon van Dupont beschikte over 350 zitplaatsen, met daarnaast nog staanplaatsen.

130 Nathan Judels

Kunstenaar onbekend, met het adres van M.H. Binger & Zn.

Litho, 353 x 257 mm

Nathan Judels (1814-1903) was een razend populair acteur. Hij begon in het theater van Dupont, maar opende in 1844 samen met Pierre Boas en Salomon van Biene een eigen theater in de Amstelstraat. Judels is op deze prent uit 1855 afgebeeld in zijn rol als schoolmeester in Dörings *De schoolmeester of het herexamen ten platte lande*, een bij de jeugd geliefd stuk. Zo herinnerde M.C. Mendes da Costa zich: “‘De Schoolmeester of het examen ten platte lande’ [was] de vuurdoop voor ieder die zich door het voetlicht aangetrokken voelde. Wat een dagen van blijde afwachting! IJverig leerden we vooraf de erin voorkomende liedjes van buiten.”

verlicht. Grote ventilatoren zuiverden de lucht. Ook in een Amsterdam dat economisch een matige tijd doormaakte, maakten deze uitgaansgelegenheden kennelijk voldoende omzet om zonder subsidie tientallen jaren overeind te blijven en de nodige investeringen te doen. Hun Franse en Italiaanse namen – die meer dan een eeuw gebruikelijk zijn gebleven voor zalen en bioscopen – duiden op een toen nieuwe internationale mode. Alle kritiek van conservatieve moralisten op deze onvaderlandse wuftheid ten spijt ging de hoofdstad mee in deze trend, zij het als volger.

Avond aan avond in het theater

Dol op theater waren ze, Jacob Verbeek en Hermiene van der Sande. Uitzonderlijk was dat niet, al zal het aantal voorstellingen die zij in de jaren 1854-1871 zagen waarschijnlijk wel bovengemiddeld zijn geweest. Wel bijzonder is dat zij alle programma's bewaarden, van commentaar voorzagen en er recensies aan toevoegden.

Hermiene van der Sande werd in 1847 in Amsterdam geboren. Haar vrij zorgeloze jeugd werd verstoord toen haar vader, een scheepsbevrachter, in 1854 in financiële moeilijkheden kwam, waarschijnlijk als gevolg van de Krimoorlog, en zenuwziek werd. Om het zevenjarige meisje wat op te vrolijken begon haar vijftien jaar oudere achterneef Jacob Verbeek haar mee uit te nemen. Jacob was student in Amsterdam en later in Delft, waar hij in 1870 afstudeerde in het Indisch recht.

Jacob en Hermiene waren, meestal in het gezelschap van een van beide moeders, vooral te vinden in de Salons des Variétés, die van Sauvlet in de Nes en die van Boas en Judels in de Amstelstraat, en in het Grand Théâtre van A. van Lier, eveneens in de Amstelstraat. Voor concerten bezochten zij een enkele maal Frascati, waar muziek van onder meer Van Bree, Rossini, Meyerbeer en Johann Strauss werd gespeeld onder leiding van J.M. Coenen. Ook kwamen zij wel in Diligentia in de Kalverstraat, de Keizerskroon aan het Singel of het in 1864 geopende Paleis voor Volksvlijt, waar zij bijvoorbeeld turnverenigingen aan het werk zagen, waaronder maar liefst zes uit Amsterdam. In de Stadsschouwburg kwamen zij zelden.

Het seizoen begon in de Kermisweek. Op maandag 11 september 1865 bekeken de inmiddels verloofde Jacob en Hermiene het Historisch Museum van M. Joanni Galliano met de onthoofding van Maria Stuart en de in de schoot van Venus slapende Amor, geboetseerd door de Parijzenaar Talriche. Op de Wereldtentoonstelling in Londen in

Bronnen: De verzameling van J. Verbeek en H. van der Sande berust in de UB UvA, afdeling handschriften, V F 13-18, VI F 37, VI E 38, DI 27, 38-41; J. Klöters in: Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis*, 461-467

131 Hermi(e)ne Marie van der Sande (1847-1937)

Foto A. Greiner, Amsterdam, 1865

132 Jacobus Henricus Verbeek (1831-1876)

Foto A. Greiner, Amsterdam, 1865

1862 had dit tafereel, waarvan volgens de recensie het coloriet de natuur evenaarde en "het betamelijke met het kiesche op voortreffelijke wijze was verenigd", een prijs gewonnen. Daarna gingen zij naar een "Soiree vocale en instrumentaal" in de Keizerskroon en besloten de dag met een portie *beignets de pommes* en een grog bij de Keizerlijke Beignet-kraam van de Champs-Élysées die tegenover het stadhuis stond. De volgende dag zagen zij de paardendressuur van Circus Carré op het Amstelveld, waar *Orpheus in de Onderwereld* op het programma stond: "heel aardig, zonder de classieke muziek". Oscar Carré bereed zijn paard Sarastro. Woensdagavond bezochten zij Crosso's theater op het Koningsplein met "Athletische, Gymnastische en Plastische Kunstproducten". Vrijdagavond genoten zij van het operettegezelschap Les Bouffes Anversois in de muziektent op het Leidseplein. De tent was een "kolossale rijkversierde en op nieuw Gedecoreerde Ridderzaal uit Leyden", zoals het programma vermeldde. De week werd besloten in de Salon des Variétés van Boas en Judels, waar twee vaudevilles – luchtige blijspelen met zang en dans – te zien waren. Jeanette Corijn en Nathan Judels waren de sterren van de avond. Vaudevilles, die vooral herkenbare en sociaal getinte onderwerpen hadden, waren populair in die tijd.

Na de Kermisweek begon het winterseizoen, waarin Hermiene en Jacob vrijwel om de avond uitgingen. Een willekeurige week in november 1865: op vrijdag 24 november waren zij bij Sauvlet in de Nes, de zondag daarop wandelden zij 's morgens in Artis, "wat wij altijd heel plezierig en gezellig vinden". 's Avonds waren zij opnieuw in de Nes te vinden, waar zij de vaudeville *Das Fest der Handwerker* "zeer aardig" vonden. Hetzelfde stuk hadden zij, met een ander voorprogramma, al eerder gezien. De dinsdag daarop zagen zij *Orpheus in het Schimmenrijk*, de operette van Jacques Offenbach in het Nederlands bewerkt, in het theater van Boas en Judels, waar opnieuw Corijn en Judels schitterden. Beide sterren werden een dag later opnieuw toegejuicht, nu in twee blijspelen; "een alleraardigste voorstelling", volgens Hermiene, waarbij ook "deliciëuse chocolade" werd gedronken.

133 Jeanette Corijn-Heilbron

Foto C. Marcussen, omstreeks 1870

Een hoogtepunt in de zangcarrière van Jeanette Corijn (1842-1912) was de rol van Cupido in *Orpheus in het Schimmenrijk*, een voorstelling die ook door Hermiene en Jacob werd bijgewoond. Zij was aanvankelijk verbonden aan het gezelschap van Sauvlet in de Nes, maar stapte over naar Boas en Judels in de Amstelstraat. Corijn was de eerste Nederlandse operettester.

1865 was hét seizoen van Orpheus. Drie jaar eerder was de avondvullende operette van Offenbach voor het eerst in Amsterdam te zien geweest. Hermiene en Jacob zouden het in de volgende jaren nog heel vaak gaan zien, in de oorspronkelijke vorm en in allerlei bewerkingen, in het Duits of in het Nederlands, in verkorte vorm of als pantomime in het circus. Het genre operette was vanaf dat moment geliefd.

Van mei tot september 1865 waren Jacob en Hermiene 61 keer – de *matinées musicales* niet meegerekend – in Tivoli in het Leidse Bos te vinden, waar Willem Koster uiterst gevarieerd programmeerde, vooral met buitenlandse artiesten. Er was veel te zien en te horen: vaudeville, *opéra comique*, ballet, Duitse, Franse en Vlaamse “chansonnettes” en vuurwerk. Een enkele maal bezochten zij de door J.E. Stumpff tot bloei gebrachte Parkzaal, waar het voortreffelijke, geheel uit beroepsmusici bestaande Parkorkest onder Stumpffs leiding speelde. Ook de eveneens in de Plantage te vinden zomerschouwburg Oud Eik en Linde telde hen onder de bezoekers.

Hermiene en Jacob behoorden tot de ‘fatsoenlijke burgerij’ en deelden met velen van hun stand een voorliefde voor lichte kost en voor uitgaan in het algemeen, waarbij ook de consumpties niet onbelangrijk waren. Zij bezochten theaters waarvoor geen lidmaatschap nodig was, waar de plaatsen vrij waren en vrij weinig geld kostten. Ze zagen de vaudevilles, blijspelen en melodrama’s vele malen achtereenvolgend, omdat de stukken per avond in steeds wisselende samenstelling op het programma stonden. De theaters werden commercieel gedreven. Om aan de wensen van het publiek te voldoen, aan de concurrentie van de vele andere theaters het hoofd te kunnen bieden en zelf het hoofd financieel boven water te houden was een uitgebreid repertoire nodig. Van de artiesten werd duidelijk veel gevraagd om avond aan avond en in steeds weer andere rollen op te treden. En dan werd er tijdens de voorstelling ook nog volop gerookt, gekletst en gedronken.

134 Willem Koster

Foto Roemer & Perrin, Rotterdam

Als directeur van het zomertheater maakte Willem Koster Tivoli tot een grote attractie.

Emotie in de Amsterdamsche Schouwburg

In 1826 verscheen een spotprent op het repertoire van de Amsterdamsche Schouwburg onder het motto: het "non plus ultra van goede smaak": beter kon het niet. Wat was het geval? In januari van dat jaar was de ballet-pantomime *Milo van Cremona* in première gegaan. Het gerucht dat de heer Venities, die de rol van Milo speelde, naakt op het toneel zou verschijnen om des te beter de werking van de spieren te laten zien, was aan de voorstelling voorafgegaan. Moest dat nu de goede smaak zijn waarover in de voorgaande jaren zoveel te doen was geweest met als gevolg dat de directie in handen was gelegd van door de stad benoemde commissarissen? Die zouden met hun hooggestemde idealen wel eens korte metten maken met de repertoirekeuze van de toenmalige leiding, die uit twee acteurs bestond, Andries Snoek en Theodoor Majofski. Dezen hadden gezorgd voor een goede recette en een gevarieerd repertoire. Toch had het stadsbestuur in 1820 besloten de artistieke leiding naar zich toe te trekken, vooral onder invloed van critici uit deftige, classicistisch georiënteerde kring. Voor deze critici was toneel allereerst een verheven vorm van literatuur, niet een spannende vertoning. Vooral de 'toneelspeken', ook wel aangeduid als melodrama's, waren hun een doorn in het oog. Het publiek daarentegen genoot daar juist van omdat de situaties herkenbaar waren en gewone burgers de heldenrol speelden. De critici wezen erop dat zelfs dieren in dergelijke stukken een rol hadden, zoals Gerrit de ekster en Mango de hond op de spotprent. Zij waren personages uit

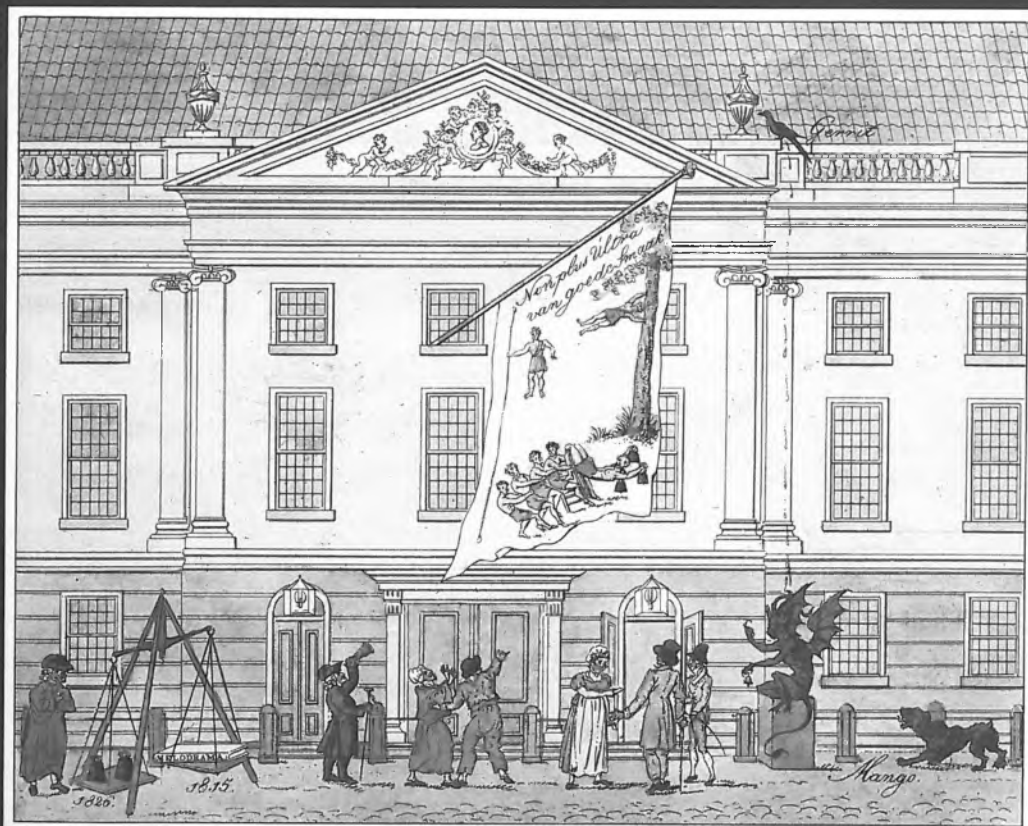
Bronnen: Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis*; Post, 'Het negentiende-eeuwse toneel voor het voetlicht'; Ruitenbeek, *Kijkcijfers*; Ruitenbeek, 'De Amsterdamsche Schouwburg: egalitair of elitair?'

137 Spotprent op het repertoire

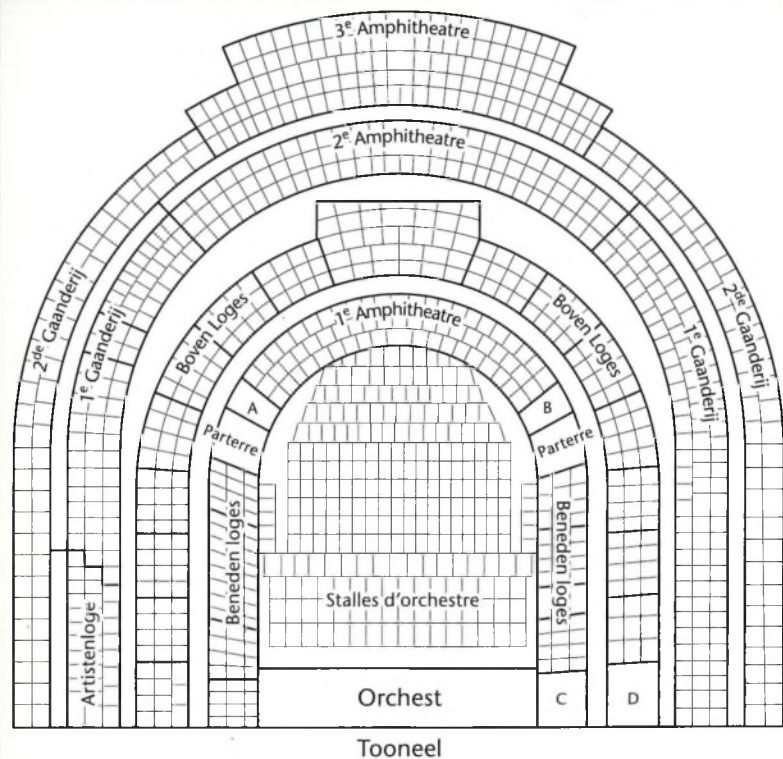
Kunstenaar onbekend, 1826

Gravure, handgekleurd, 223 x 274 mm

De spotprent verscheen in het toneel tijdschrift *Pandora* en lijkt de aanhangers van concurrent *De Tooneelkijker* te treffen, het tijdschrift dat zoveel kritiek had geleverd op het repertoire tijdens het acteursregime van Snoek en Majofski. De hen opvolgende commissarissen uit de kring van *De Tooneelkijker* maakten hun aspiraties allerm minst waar, zo wil de prent zeggen. Met hun komst was het allemaal nog afzichtelijker geworden, zoals de vlag met de ballet-pantomime *Milo van Cremona* laat zien, die bij de schouwburg uithangt.

138 Plattegrond van de schouwburg
Een bespreekplan dat na 1873 moet worden
gedateerd, geeft de verschillende rangen weer.

- A. Geneesheer
- B. Politie
- C. Burgemeester en Wethouders
- D. Commissarissen van den Schouwburg

139 Het interieur van de schouwburg

Kunstenaar onbekend, 1812

Aquatint, 170 x 203 mm

Op het toneel is een scène uit Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* te zien. Tevergeefs tracht Gijsbrecht bisschop Gozewijn en de clarissen ervan te overtuigen dat zij zich in veiligheid moeten stellen. Theodoor Majofski speelde in die tijd de rol van Gozewijn. In de na de *Gijsbrecht* vertoonde *Bruiloft van Kloris en Roosje* trad hij op als Thomasvaer. In dit naspel werd het afgelopen jaar op de hak genomen, waarbij vooral het stadsbestuur het moest ontgelden. Zie afb. 430.

140 Een lootje in de bak

Christiaan Andriessen (Amsterdam 1775-1846)

Aquarel, 255 x 180 mm

het toneelspel *De ekster en de dienstmaagd*. De kritiek gold ook de in hun ogen onzedelijke inhoud van de stukken, die veelal van Franse of Duitse origine waren. Dat strookte niet met de Hollandse volksaard en zou tot onrust kunnen leiden. De critici kregen hun zin en de in 1820 aangestelde commissarissen zouden de "echte vaderlandsche taal, zeden en gewoonten" op de planken brengen, mede om de geordende maatschappij niet in gevaar te brengen. Maar het publiek moest wel komen. Er waren bovendien andere, laagdrempelige theaters in de Nes en de Amstelstraat gekomen, waardoor ook de commissarissen werden gedwongen concessies te doen. Ze haalden dus stukken als *Milo van Cremona* naar Amsterdam. Met de komst van de commissarissen was het er allemaal niet beter op geworden, misschien zelfs slechter, zo wil de prent zeggen. De gehele eeuw door is het beleid voor de Amsterdamsche Schouwburg – later de Stadsschouwburg – inzet geweest van de tegenstelling tussen hoge en lage cultuur, tussen publieksverheffing en publieksvoorkeur. In feite is de programmering steeds vrij breed geweest en bezochten alle publieksgroepen alle genres. De dag van de week was bepalender voor het bezoek dan het repertoire.

141 Andries Snoek

Louis Moritz (Den Haag 1773-1850 Amsterdam)
Olieverf op doek, 206 x 175 cm

Andries Snoek (1766-1829), hier afgebeeld in de rol van Achilles in het gelijknamige toneelstuk van Balthasar Huydecoper uit 1719, schitterde vooral in het classicistische treurspel. Hij behoorde tot de eerste generatie toneelspelers die een natuurlijke speeltrant hadden, waarmee zij de tot dan toe gangbare statische speelwijze doorbraken. Samen met Theodorus Majofski en Johanna Ziesenis-Wattier voerde hij tot 1820 de directie over de schouwburg. Zie ook afb. 110.

142 Theodorus Johannes Majofski

Pieter H.L. van der Meulen (Leeuwarden 1780-1858 Amsterdam) naar Marten Westerman (1775-1852)

Stijpelgravure, ingekleurd, 190 x 120 mm

Theodorus Majofski (1771-1836) schitterde vooral in het blijspel en het burgerlijk drama en hij was ook een goed zanger. Hij is hier afgebeeld in *De zangzieke kleermaker*. Zijn dood was in stijl: hij zakte op het toneel ineen onder het uitspreken van de woorden: "Mijn God wees mijn ziel genadig."

143 Johanna Ziesenis-Wattier

Johannes Ielgerhuis Rzn. (Leeuwarden 1770-1836 Amsterdam)

Ets, handgekleurd, 215 x 170 mm

Johannes Ielgerhuis was behalve tekenaar en schilder ook acteur. Hij pleitte voor een acteursopleiding, had aandacht voor kostuumkunde en publiceerde in 1827 *Theoretische lessen over de Gesticulatie en Mimiek*. Zijn voorkeur ging uit naar een op de klassieke Oudheid geïnspireerde speelwijze. Dat is goed te zien op de kostuumafbeelding van Ziesenis-Wattier in de rol van Fedra in het gelijknamige toneelstuk van Jean Racine. Tijdens het regime van de commissarissen voelde Ielgerhuis zich op zijn plaats.

144 Jan van Well

Kunstenaar onbekend

Stijpelgravure, 255 x 204 mm

De mimespeler Jan van Well (1773-1818) is hier afgebeeld als Pierrot in het ballet *De geboorte van Arlequin*. Een ballet of balletpantomime fungeerde vaak als nastuk. Van Well, die tevens balletmeester was, creëerde een groot aantal balletten waar Voitus van Hamme, de meest gevierde balletmeester in de 19de eeuw, later op teruggreep.

Kritiek op de keuze van het repertoire hoort evenals applaus of boegeroep bij het theater. De schouwburg aan het Leidseplein maakt daarop geen uitzondering. Acteurs en actrices, zoals Andries Snoek en Johanna Ziesenis-Wattier, vierden in het begin van de 19de eeuw triomfen. Later waren bijvoorbeeld Marie Kleine-Gartman en Louis Bouwmeester de lievelingen van het publiek. Minder gelukkigen werden genadeloos uitgefloten, "gesiffleerd", zoals te lezen is in de dagboeken van Netje en Eduard Asser. Netje schrijft hoe haar vader vertelt hoe een acteur de vorige avond zo was uitgefloten dat hij ervandoor was gegaan en een ander de rol had overgenomen.

Hoewel het schouwburgpubliek gemêleerd was, deed de standenmaatschappij zich lang gelden. Dat begon al bij de kaartverkoop. Voor de vier duurste rangen was de kassa aan de voorkant, voor de goedkopere rangen aan de zij-ingang, waarvandaan ook de trappen naar de derde en vierde verdieping leidden. De duurste kaartjes — lootjes genoemd — kostten gedurende een groot deel van de eeuw f 2,60; de goedkoopste 30 cent. In de 'bak', de parterre, zaten de welgestelde burgers; de notabelen waren op het balkon en in

145 Affiche (gedeeltelijk) voor *De triomf van Gabriël op Astaroth*

Toegeschreven aan Charles Rochussen
(Kralingen 1814-1894 Rotterdam)

Litho. 550 x 700 mm

Op 7 februari 1867 stond een ballet-pantomime van Andries Petrus Voitus van Hamme (1795-1868) op de planken. Astaroth was een Indiase afgod, die zijn genezende kracht verloor.

146 Scène uit Dorp aan de grenzen

Naar Pieter Fontijn (Dordrecht 1773-1839)

Litho, 340 x 390 mm

Jacob van Lennep (1802-1886) schreef *Dorp aan de grenzen*. Schets uit den tegenwoordigen tijd in twee bedrijven in 1830. De commissarissen waren aanvankelijk huiverig het stuk op de planken te brengen vanwege mogelijke onrust. De wens om te laten zien "Welk een ramp verblinde miltzucht baart" – de opstand der Belgen – en de wil om het gekwetste Nederlandse volk wat op te monteren, wonnen het uiteinde. In het stuk, dat op de grens van Nederland en België speelt, worden tegenover de domheid van de Belgen de saamhorigheid en slimheid van de Nederlanders gesteld en wordt de liefde voor Oranje beleden. Hier is de slotscène afgebeeld, waarin de Hollanders de Belgen gevangennemen.

de loges te vinden. Het eerste amfitheater was er voor hen die zich te hoog achtten voor de bak, maar de moed niet hadden op het balkon of in de loges plaats te nemen. Het tweede en derde amfitheater waren bestemd voor de welgestelde middenstand. Dienstbodes en geschoolde arbeiders hoorden op respectievelijk de eerste en de tweede gaanderij. Zo was althans de bedoeling. In grote lijnen beantwoordde de praktijk ook daaraan, maar het meeste publiek behoorde toch tot de diverse geledingen van de burgerstand. Voor armere groepen was de schouwburg te duur. Ook de stedelijke elite was er waarschijnlijk weinig te vinden. Zij frequenteerden liever de Fransche en de Hoogduitsche Schouwburg.

In 1840 kregen opnieuw acteurs de leiding. Maar het ontbrak in deze volgens toneelhistorici 'donkere' periode vooral aan talent en opleiding: de acteurs en actrices waren de "vergaarbak van het vuilster draf der uitheemsche artiesten", zoals J.A. Alberdingk Thijm fulmineerde. Toch was het ook een tijd waarin het publiek genoot van goede ensceneringen, van spektakel op de planken.

Een reactie bleef ook nu niet uit. Opnieuw klonk de roep het toneel te “verheffen”. Gepleit werd voor een goede opleiding van acteurs, een degelijke toneelkritiek en hervorming van de toneelgezelschappen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen begon in 1868 een toneelschool. Het twee jaar later door een aantal schrijvers, critici en welgestelde burgers opgerichte Nederlandsch Tooneelverbond bleek echter niet geneigd een ‘modelgezelschap’ te vormen. Dat gebeurde wel toen H.J. Schimmel (1823-1906) in 1876 de Vereniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ oprichtte, dat een trendsetter werd in de toneelwereld. De aandacht ging niet langer uitsluitend uit naar de grote acteurs en actrices; ook het ensemblespel kreeg de nodige aandacht. De regisseur deed zijn intrede.

De ‘houten keet’, zoals de schouwburg werd genoemd, kreeg een stenen ommanteling. Maar het lot was de schouwburg niet gunstig gezind: op 20 februari 1890 brandde hij af. Het gaf de *Amsterdamsche Courant* de primeur van de eerste krantenfoto. Mede dankzij steun van A.C. Wertheim en een inzameling onder de burgerij besloot de stad tot herbouw. Architecten waren J.L. en J.B. Springer en A.L. van Gendt. Vier jaar later vond de eerste voorstelling plaats in het gebouw dat nog steeds het Leidseplein domineert.

147 Ontwerp voor het decor voor
Het sprakeloze meisje van Portici
Toegeschreven aan François Joseph Pfeiffer
(Luik 1778-1835 Terborgh)

Aquarel-gouache, 285 x 465 mm
Pfeiffer was de bekendste decorontwerper van de 19de eeuw. Voor elk stuk maakte hij aparte decors, wat zeer vernieuwend was. Voorheen gebruikte men vaste decorstukken. Het aan hem toegeschreven ontwerp van de vuurspuwende Vesuvius was bestemd als achterdoek voor de opvoering van *La muette de Portici* van Auber. Deze opera over de opstand van vissers in Napels was in de jaren dertig uitermate succesvol. Nadat Pfeiffer in 1811 was ontslagen bij de schouwburg, richtte hij in de Beulingstraat een Théâtre Optique in, met geschilderde decors van stadsgezichten, landschappen en historische gebeurtenissen, verlevendigd met bewegende figuren. Na 1820 was er weer plaats voor hem bij de schouwburg. Zijn decors zijn bij de brand van 1890 verloren gegaan.

148 De Amsterdamsche Schouwburg na de verbouwing
*Carel Christiaan Antony Last (Amsterdam 1808-1876 Den Haag naar
 Johannes Hilverdink (1813-1902)*

Litho, 120 x 170 mm

De nieuwe stenen schouwburg aan het Leidseplein was in de jaren 1872-1874 om de oude 'houten kast' heen gebouwd. De architecten B. de Greef (1818-1899) en W.H. Springer (1815-1907) tekenden ervoor. Het gebouw links is de Leidsche Barrière. Na de sloop van de Leidsepoort in 1862 werd de toegang naar de stad afgesloten met een ijzeren hek (midden). Posten van politie en brandweer werden ondergebracht in de Leidsche Barrière. Het gebouw is gesloopt toen de Singelgracht naar buiten werd verlegd.

149 Voorstudie voor de beeldengroep Tragedie

Bart van Hove (Den Haag 1850-1914 Amsterdam)

Grijsbakkende terracotta, 22,5 x 25 cm

Op de dakrand van de schouwburg stonden vanaf 1887 vier beeldengroepen, naakte kindertjes die Dans, Muziek, Tragedie en Komedie symboliseerden. Zij waren ontworpen door de gevierde Amsterdamse beeldhouwer Bart van Hove. Een lang leven was de 'engeltjes van de Stads-schouwburg' echter niet beschoren. Na de brand in 1890 raakten de beschadigde beeldengroepen aan het zwerven. Komedie en Muziek stonden jarenlang in een hoekje van het Oosterpark. Komedie werd in 1994 gerestaureerd en naar een sokkel hoog op de huidige schouwburg gehesen. Dans en Tragedie, waar deze decoratie een voorstudie in klei voor is, zijn al jaren onvindbaar.

De Plantage en Artis

150 Harddraverij in de Plantage, 1861

Charles Rochussen (Kralingen 1814-1894 Rotterdam)

Olieverf op paneel, 32 x 55 cm

De Plantage was bijzonder geschikt voor de paardensport, omdat zij over een lange, rechte laan beschikte.

's Winters werden er sledewedstrijden gehouden. Populair waren ook de min of meer professionele harddraverijen, waarmee de eigenaren van de paarden prijzen konden winnen.

Op zondag waren fatsoenlijke gelegenheden gesloten, maar ook dan bleven er nog allerlei publieke vormen van vermaak en ontspanning beschikbaar voor na de kerkgang. Vanouds de eenvoudigste was het wandelen, in de Plantage, langs de Schans of de Buitensingel, of naar buiten, richting Diemermeer en Watergraafsmeer, langs de Amstel, in het tuinderijgebied ten zuiden van de stad of langs de Overtoom. Welgestelden hadden een rijtuig of voeren langs de vaarten met een jachtje, maar al omstreeks 1840 mopperde een Amsterdamse wijkmeester dat het goedkopere huurvervoer het uitgaan voor Jan en alleman mogelijk maakte: "Zedert de Brommertjes en Vigilanties in gebruik gekomen zijn, gaat een zeer groote menigte des Zondags uit toeren, of naar Roosenburg in de Diemermeer, om aldaar Thee te drinken; veelal word het in de vorige week verdiende Geld dan soms op eens verteerd."⁵⁷ Achter uitspanning Het Vosje, aan de Zeeburgerdijk, was een schietbaan en werden 's zomers harddraverijen gehouden. In de Plantage en overal buiten de stad waren vanaf mei en gedurende de zomermaanden theetuinen geopend, vaak bij vaste herbergen en uitspanningen. De meeste uitspanningen zullen vrij eenvoudig zijn geweest. Men dronk er wat en vaak speelde en danste er een groepje muzikanten. Sommige zomerthuinen, zoals De Nederlanden, aan de Buitensingel (nu de Kinkerstraat) of Nabij Buiten (buiten de Leidsepoort) waren uitgebreide vermaakgelegenheden, met abonnementsconcerten, toneelvoorstellingen, feestruimten, kolf-, kegel- en schietbanen.

151 De Fransche Tuin

Cornelis Springer (Amsterdam 1817-1891 Hilversum)

Tekening, 118 x 96 mm

Vanaf 1688 was midden in de Plantage een stadsherberg gevestigd. De uitspanning heeft tot 1861 bestaan, sinds 1850 onder de naam Fransche Tuin. Er bevonden zich fonteinen die door middel van een stoomwerktuig gingen spuiten, zoals de aloëfontein. Deze had "den vorm en de volstrekt begoochende gedaante en tekening eener aloëplant in sierlijke vaas", zo wist het tijdschrift *De Honingbij* in 1851 te vertellen.

Springer maakte een aantal tekeningen van de Fransche Tuin. Onder deze tekening van de fontein schetste hij een banderol en noteerde hierin "stoom fontein".

■ deel II-1, afb. 29, 308

Zoals de Amstelstraat, de Nes en een aantal locaties bij de Schans van september tot mei door de week de uitgaanscentra vormden, was de Plantage op zondag en in de zomer de plaats voor vertier. Dat was al sinds de zeventiende eeuw de functie van deze stedelijke groenzone tussen de Nieuwe Herengracht, de Muidergracht, de Baangracht en het Entrepotdok. Direct in de hoek van de Nieuwe Heren- en de Muidergracht lag sinds 1682 de stedelijke Hortus Botanicus. De Plantage werd in de breedte en de lengte doorsneden door met linden, iepen en kastanjes omzoomde lanen, waarvan de Middenlaan de belangrijkste doorgaande weg was. De percelen aan weerszijden van de lanen waren door de stad aan particulieren verpacht, die er onder voorwaarden een kleine tuin of lusthof konden vestigen. In 1688 had het stadsbestuur er één permanente uitspanning toegestaan, de Nieuwe Stadsherberg, maar alle reglementen ten spijt verrezen al in de achttiende eeuw overal clandestiene uitspanningen en schenkerijen, die afwisselend aangepakt en gedoogd werden. Dat was in de negentiende eeuw nog steeds zo. Sinds 1815 was er, naast de oude Nieuwe Stadsherberg, die verliep en in de jaren 1830 een bakkerij werd, een officieel koffiehuis gevestigd in het Park, het westelijke deel van de Plantage, waar nu het Wert-

152 Gerard Westerman

Barend Wijnveld (Amsterdam 1820-1902 Haarlem)

Olieverf op doek, 120 x 170 cm

Gerardus Frederik Westerman (1807-1890) was de initiatiefnemer van wat later de diergaarde Artis zou worden. In 1843 werd hij benoemd tot 'verantwoordelijk commissaris' van het dierenpark. Hij volgde Reindert Draak op, die als eerste de leiding over de tuin had gehad. Draaks directeurschap was geen succes geweest, want van de eerste levende have liet hij een gedeelte door ondervoeding sterven. Het verhaal gaat dat hij hun eten zelf opat en de alcohol voor het prepareren van de kadavers als borreltje verkocht in de door hem geëxploiteerde uitspanning van de dierentuin.

In Westerman kreeg de diergaarde een echte directeur, die vooral de bestudering van levende en opgezette dieren voor ogen stond. Hij slaagde erin van Artis een fraaie tuin te maken waar van natuur en cultuur kon worden genoten. Tevens wist hij de diergaarde tot centrum van wetenschap te maken. Zelfs de befaamde Charles Darwin deed in 1868 een beroep op Artis, dat blijkbaar als enige dierentuin twee pauwensoorten bezat, de groene Javaanse en de blauwe Indiase. De bioloog wilde de precieze verschillen weten tussen deze soorten.

heimpark is. Uitspanning Het Park organiseerde in de zomer concerten en andere voorstellingen. In 1848 kwam de exploitatie in handen van J.E. Stumpff, de eigenaar van Frascati, die een permanente concert- en feestzaal met wintertuin liet bouwen in de hoek tegen de Doklaan. De Parkzaal had een goede akoestiek en was enkele decennia naast Felix Meritis de beste concertzaal van Amsterdam, met een vast orkest – het eerste volledige beroepsorkest in Nederland – dat in de zomer veelbezochte tuinconcerten gaf.⁵⁸

Op een mooie zondagmiddag vormde de Plantage de locatie van de hoofdstedelijke pantoffelparade. Op de zondagochtend, na de kerk, deed dit fenomeen zich al voor op de Keizersgracht. Volgens wijkmeester Willem Meijer, die begin 1840 over Amsterdamse gebruiken schreef, was het een vrij recente gewoonte. Een andere bron uit dezelfde periode situeert de pantoffelparade aan de Herengracht, maar dan als een doordeweeks namiddagverschijnsel in het winterseizoen. Deftige lieden, burgerlui en personeel, zowel mannen als vrouwen, flaneerden dan opgedoft de gracht op en neer, om te zien en gezien te worden en elkaar de maat te nemen. Voor vrijgezellen was het een mogelijkheid om vrijblijvend huwelijkskandidaten op zicht te krijgen. In de Plantage herhaalde zich deze parade in het groot. Langs de lanen liepen en reden oud en jong van alle rangen en standen: de dandy's en rijke lui in hun glim-

mende koetsen en equipages, of hoog te paard, de burgergezinnen en vrijgezelle jongeren slenterend langs uitspanningen en drankstalletjes waar muziekgroepjes of straatzangers, begeleid door een viool, een lied ten beste gaven. Het ging er ongeveer aan toe als in Hildebrands befaamde schets van de Haarlemmerhout op zondag, waar overigens ook heel wat Amsterdammers naartoe trokken.⁵⁹

De grootste attractie van de Plantage zou evenwel Artis worden, misschien het belangrijkste erfgoed van Amsterdam uit deze periode. De dierentuin was, zoals bijna alle grote stedelijke instellingen, het resultaat van particulier initiatief. Dat ontstond bij de ondernemende uitgever en boekverkoper Gerard Westerman, zoon van de bekende toneelschrijver en acteur Marten Westerman. Geïnspireerd door het voorbeeld van de Londense *Zoölogical Gardens* legde Westerman in 1836 aan Willem I het plan voor om naast de oude Hortus Botanicus een leerzame diergaarde te vestigen, "hetzij onder u.m. bijzondere protectie, hetzij voor rekening des Rijks, hetzij door eene particuliere negociatie daar te stellen". Een wereldstad behoorde een zoölogische tuin te bezitten. De Amsterdamse burgemeester W.D. Cramer adviseerde de gouverneur van Noord-Holland en de koning echter in negatieve zin. Het stadsbestuur had wel "belangrijker, noodzakelijker en min gevaarlijke bemoeijingen" en achtte een dierentuin "geenszins geraden".⁶⁰

De ondernemende Westerman, later een van de oprichters van de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij, liet zich hierdoor niet van zijn plannen afbrengen. In 1837 huurde hij de voormalige Nieuwe Stadsherberg in de Plantage om er in het zomerseizoen een rijke verzameling opgezette dieren en dierskeletten te exposeren die bijeengebracht was door preparateur Reindert Draak. Dit museum van exotische curiosa leidde tot dan toe een stil bestaan op de zolders van het Burgerweeshuis, waar Draak werkte als suppoost. Om de bijzondere collectie duurzaam een betere plaats te kunnen geven, kocht Westerman samen met commissionair J.W.H. Werle-
mann en horlogemaker J.J. Wijsmuller het mooie buitenverblijf Middenhof aan de Plantage Middenlaan. Tegelijk stichtte het driemanschap in 1838 onder de zinspreuk *Natura Artis Magistra* een zoölogisch genootschap, ter bevordering "der natuurlijke historie op eene aangename en aanschouwelijke wijze, zoo door het bijeenbrengen eener verzameling van levende dieren als door het plaatsen van een kabinet van opgezette voorwerpen uit het dierenrijk". Binnen enkele maanden telde het genootschap al vierhonderd leden, die met hun introducés toegang kregen tot het kleine natuurparkje Middenhof, waar papegaaien, pauwen, kaketoets, gieren, een Javaanse ram, enkele herten, apen en een luipaard de eerste levende dieren waren.

Artis is vrijwel vanaf het begin een succes geweest. Binnen een jaar had het genootschap vijfhonderd leden, in 1841 waren het er al duizend, in 1852 bijna 2500, in 1857 ongeveer 3500, die 25 gulden per jaar betaalden. Het dierenparkje van het zoölogische genootschap breidde zich in de volgende decennia gestaag uit tot een door duizenden leden gesteunde, internationaal erkende diergaarde die bijna de hele Plantage ging omvatten. Dat was wel voornamelijk te danken aan de geweldige inzet en financiële betrokkenheid van de bestuursleden en de gewone leden van het

153 Bokaal voor directeur Westerman

Pieter Pieterse (1821-1903) / Firma As Bonebakker & Zoon

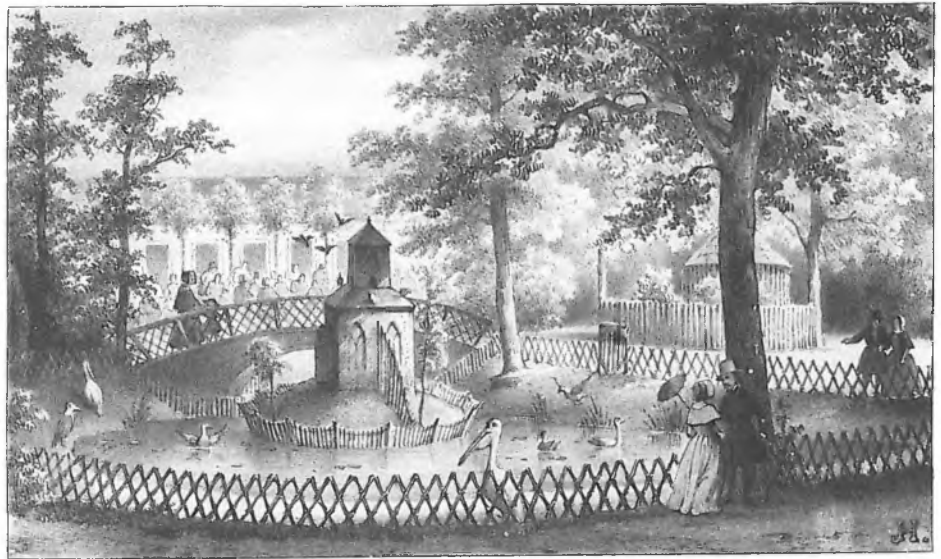
Zilver, hoogte 49,8 cm, diameter 18,1 cm, gewicht 2869,8 g

Naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van Artis kreeg directeur Westerman door de medeleden deze speciaal voor hem gemaakte, zilveren bokaal aangeboden. De bokaal is rijk versierd met dieren: zo prijken onder de kelk de koppen van een buffel, een leeuw en een neushoorn en op de voet een krokodil. Boven op het deksel staat Minerva, godin van de wijsheid. Haar aanwezigheid is een verwijzing naar Artis als centrum van wetenschap.

154 De pelikanenvijver

Johannes Hilverdink (Groningen 1813-1902 Amsterdam)

Litho, 101 x 170 mm

155 Het apenhuis

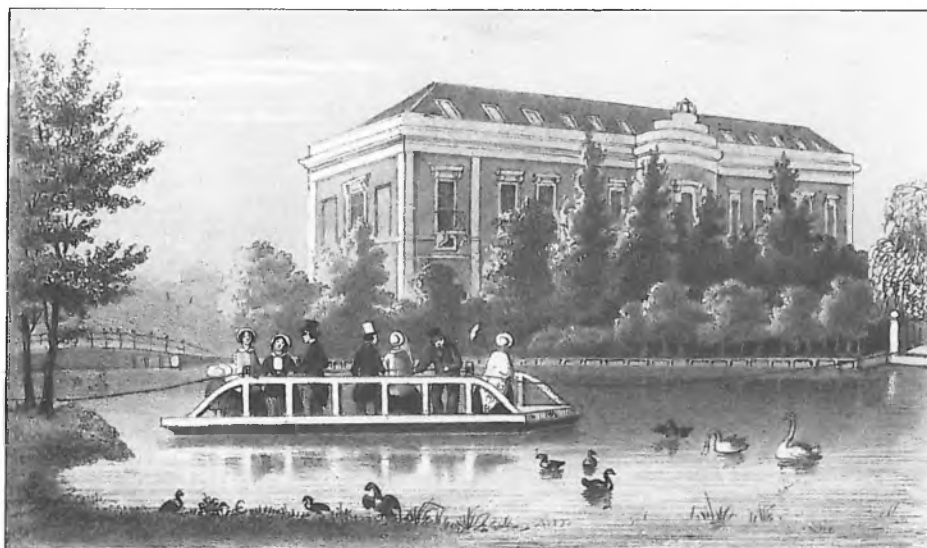
Cornelis Springer (Amsterdam 1817-1891 Hilversum)

Tekening, 162 x 222 mm

In het jaar dat Cornelis Springer deze tekening maakte, 1851, werd het eerste apenhuis geopend. Het gebouw was van een plat dak voorzien waarop een waterbak was aangebracht.

Op deze wijze kon op warme dagen de temperatuur binnen enigszins in de hand worden gehouden. Op vrijwel dezelfde plaats werd in 1909 een tweede apenhuis gebouwd dat, na verschillende renovaties, nog steeds in gebruik is.

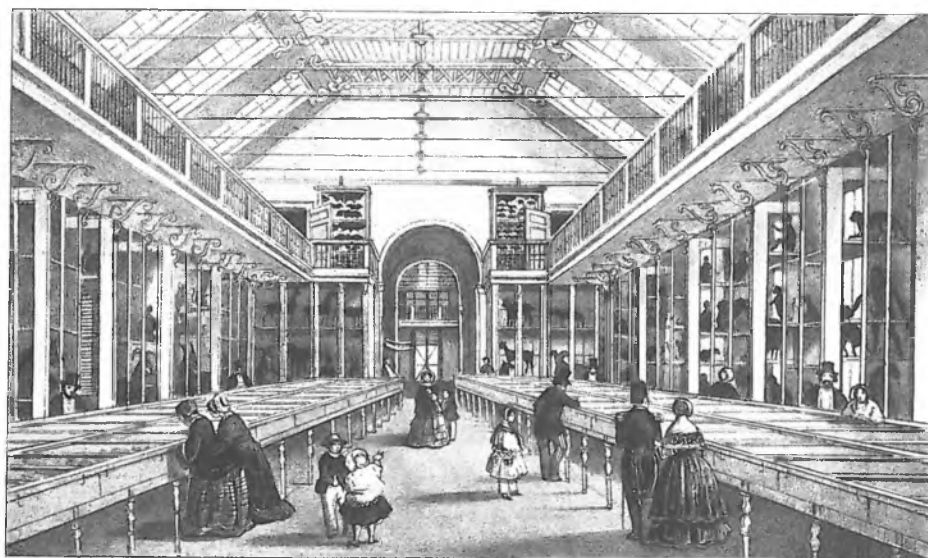

156 De overhaal

*Elias Spanier (Paderborn 1821-1863
Den Haag) naar Hendrik Wilhelmus
Last (1817-1873)*

Litho, 107 x 183 mm

Aan het begin van de jaren '40 was de dierentuin vergroot met het buiten van de voormalige sociëteit Vrede is mijn Lust om de gestaag groeiende collectie ruimte te kunnen bieden. Probleem was echter dat de twee terreinen van elkaar waren gescheiden door de Nieuwe Prinsengracht. Een welgesteld lid schonk Artis deze overhaal. Op de achtergrond het museum voor natuurlijke historie, het Groote Museum zoals het toen werd genoemd, dat net was geopend in 1856, het jaar waarin de prent werd gemaakt.

157 Een zaal in het Groote Museum voor Natuurlijke Historie

*Elias Spanier (Paderborn 1821-1863
Den Haag) naar Hendrik Wilhelmus
Last (1817-1873)*

Litho, 107 x 182 mm

Vanaf het midden van de eeuw werd in de dierentuin flink gebouwd en kregen de tot dan provisorische verblijven van de levende have een permanent karakter. De hoofdingang werd in 1850 verlegd van de Plantage Middenlaan naar de Plantage Kerklaan. Dit gebeurde na aankoop van een deel van de Franschelaan, de papegaaienvlaan die achter de huidige hoofdingang ligt. Hierdoor ontstond ruimte voor nieuwbouw langs de Middenlaan, waarin vanaf 1855 onder meer de verzameling opgezette dieren werd ondergebracht.

158 De vijver met visotters

Emrik & Binger naar Willem Hekking

jr. (1825-1904)

Litho, 118 x 75 mm

genootschap, niet aan de stedelijke autoriteiten die zich bij diverse gelegenheden weinig coöperatief toonden. Artis was, voor Amsterdamse begrippen, geen deftig genootschap, maar werd gedragen door de ondernemende burgerij. Wel wist het genootschap al vrij snel stedelijke autoriteiten en leden van de koninklijke familie via honoraire lidmaatschappen voor zich te winnen. Het mocht zich vanaf 1852 koninklijk noemen. Zodra de onderneming het vertrouwen van het establishment bezat, kon Artis leningen van tienduizenden, in 1852 zelfs van 250.000 gulden aangaan om percelen te verwerven, gebouwen neer te zetten en dieren, natuurhistorische collecties en boeken aan te kopen.

De collectie van Draak ging al in 1840 voor het genootschap verloren, toen de preparateur zich na onenigheden terugtrok. Binnen enkele jaren bouwde Artis een eigen collectie opgezette dieren op, en vervolgens ook andere natuurhistorische verzamelingen. Door de aankoop in 1839 van de rondreizende menagerie inclusief die-

renverblijven van de Rotterdamse kermisondernemer C. van Aken werd Artis een echte dierentuin, al waren de leeuwen, tijgers, apen en olifant gedwongen eerst de winter door te brengen in de Oranje Nassau-Kazerne omdat het stadsbestuur geen toestemming wilde geven het vreeswekkende gedierte in de Plantage te huisvesten. Door aankoop van andere menagerieën, schenkingen van particulieren, hulp van de koloniale autoriteiten op Java en ruil met buitenlandse diergaarden groeide de verzameling met de jaren. Het woord 'verzameling' is wel van toepassing, want behalve als park was de dierenexpositie vooral bedoeld als een aanschouwelijke catalogus van de zoölogie en de natuurlijke historie. Het doel was wetenschappelijk en educatief. Artis wilde beslist niet lijken op het 'beestenspul' zoals het op rondreizende kermissen te zien was.

In een kwart eeuw wist het genootschap, door overname van de omringende tuinen, het grootste deel van de Plantage tussen de Kerklaan, Middenlaan, Badlaan en Doklaan te verwerven. In 1858-1863 kreeg het ook het daadwerkelijke eigendom, toen de gemeente de nog altijd verpachte gronden voor ruim honderdduizend gulden verkocht. Tegen een vergoeding van tienduizend gulden verwierf Artis in 1862 bovendien het deel van de Nieuwe Prinsengracht dat toen nog de Plantage doorsneed. Dat de stad deze openbare vaarweg afstond, die voor de Rijnvaart een verbinding van en naar het Entrepotdok vormde, geeft aan dat Artis inmiddels een serieuze onderhandelingspartner was geworden. Voor de zich voortdurend uitbreidende verzameling dieren en natuurhistorische objecten liet het genootschap door diverse architecten ontworpen gebouwen en verblijven bouwen. Tussen 1851 en 1855 verrees aan de Middenlaan het statige hoofdgebouw, ontworpen door J. van Maurik.

Artis begon als besloten genootschap. De genootschapsvorm leek echter niet gekozen om exclusiviteit te garanderen, maar fungeerde als een soort aandelenmaatschappij. Artis was bedoeld om te groeien, al hanteerde het bestuur het middel van ballotage om ongewenste leden te kunnen weren. In 1841 konden ook vrouwen donateur worden, waardoor zij het recht van zelfstandige toegang tot de tuin verkregen. Kennelijk kwam het snel *en vogue* te behoren tot degenen die in de Plantage konden laten zien dat zij toegang hadden tot "de apetuin". Incidenteel bood het bestuur niet-leden tegen betaling toegang. De educatieve bedoeling van het genootschap uitte zich in het besluit van 1852 de tuin zo nu en dan ook voor een laag bedrag open te stellen voor "ambachtslieden en minvermogenden". Artis werd een relatief democratische uitgaansgelegenheid, waar mannen en vrouwen uit heel verschillende sociale milieus elkaar op de wandelpaden konden ontmoeten. Tegelijk slaagde het genootschap erin de burgerlijke leden niet van zich te vervreemden. Op drukke dagen liep het aantal bezoekers al in de duizenden. Vanaf 1849 vonden er 's zomers tweemaal per week voor veel publiek concerten plaats, "zoodat door eene allergelukkigste vereeniging van natuur en kunst het heerlijkst genot wordt aangeboden. Die innige band tusschen dit verheven zusterpaar is trouwens in alles op te merken."⁶¹ Zo profileerde Artis zich als breed beschavende culturele instelling.

■ p. 180

Sekse, stand en publieke ruimte

159 Een poffertjeskraam op de Botermarkt tijdens de kermis *Emile* (Parijs 1795-1865 *Nantes*) en *Adolphe Rouargue* (Parijs 1810 – na 1870?)

Staalgravure, 115 x 165 mm (met detail)

Gedurende de kermis in september was het aanbod van voedsel en drank overvloedig. In verschillende kramen, die verspreid over de stad stonden, kon men zich rijkelijk tegoed doen aan wafels, koeken, poffertjes en andere baksels. Een statistiek uit 1875, het laatste jaar waarin de kermis mocht worden gehouden (zie p. 418), vermeldt 16 wafelkramen, goed voor elk 3000 wafels per dag. In datzelfde jaar had de klant de keuze uit maar liefst 27 poffertjeskramen, zoals er hier één is afgebeeld op dit detail uit een groter kermistaferaal. Er werden zo'n 700 porties poffertjes per kraam per dag verkocht.

Volks vermaak Artikel 188 van de Gemeentewet van 1851 bepaalde: "De politie over de schouwburgen, herbergen, tapperijen en alle voor het publiek openstaande gebouwen en samenkomsten, openbare vermakelijkheden en openlijke huizen van ontucht, behoort aan den Burgemeester." Uit deze opsomming blijkt eens te meer het realisme van J.R. Thorbecke, die als wetgever ten aanzien van de openbare orde geen principieel onderscheid maakte tussen culturele locaties en "huizen van ontucht". Maar er schuilt natuurlijk wel een vanzelfsprekende rangorde in de volgorde van de opsomming: schouwburgen staan het hoogst, bordelen het laagst. Bij de hierboven besproken publieke vermakelijkheden betrof het hoofdzakelijk de 'hogere' categorieën: schouwburgen, concertzalen, variétézalen met een breed, maar door tijdgenoten nog als burgerlijk omschreven publiek. Sommige uitgaansvormen waren besloten, gereserveerd voor de eigen coterie. Sommige waren wel in principe besloten maar onder voorwaarden toegankelijk voor 'iedereen'. Andere waren publiek, maar geordend naar rang en stand. Weer andere waren publiek zonder rangen. Maar alle beschrijvingen en wettelijke voorschriften ten aanzien van openbare ruimten gingen uit van een burgerlijke en mannelijke optiek. Ze geven vooral weer hoe het publieke verkeer *behoorde* te zijn en wie, onder welke voorwaarden, waar *behoorde* te komen. Deze zienswijze functioneerde voortdurend als een soort plaatstoewijzingssysteem dat het gebruik van de publieke ruimte indeelde en beperkte. Hoe publiek de openbare ruimte eigenlijk was voor andere sociale groepen en voor vrouwen, is veel minder bekend.

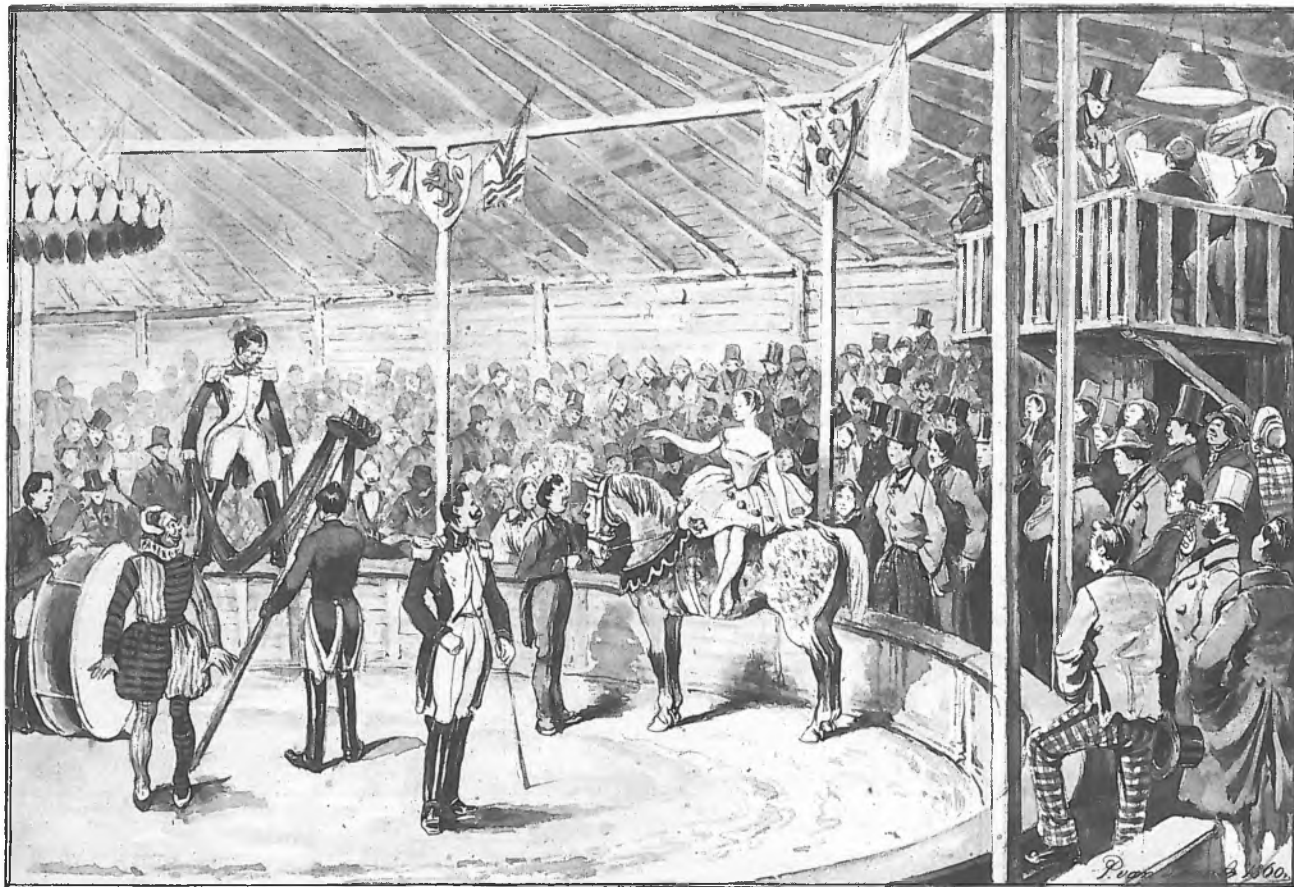

Uitgaansgelegenheden als De Salon van Grader, De Ooyevaar of Het Monnikje golden misschien niet als eerzaam, maar nog wel als fatsoenlijk. Hun publiek en amusement waren misschien 'volks', maar toch nog goed-burgerlijk genoeg om voor beschrijvingen in aanmerking te komen. Daarnaast zouden er omstreeks 1820, volgens een ambtsbericht van de directeur van politie Samuel Wiselius, in Amsterdam wel honderdzestig nachthuizen of nachtkelders geweest zijn, met een concentratie in de Nes. Ze waren makkelijk te herkennen, met helder brandende lantaarns aan de gevel en binnen schelle muziek op een podiumpje. Het was er druk en roke-
rig, men kon er eten, drinken en kaarten en er waren "vele gediens-
tige meiden", zo weet een burgerlijke stadsgids te melden, met de gepaste afstandelijkheid van iemand die een bedrijf beschrijft dat wel bestond, maar niet fatsoenlijk was.⁶² Toch betreft het hier een aanzienlijke sector van het dagelijkse uitgaansleven. In het burgerlijke perspectief op de stedelijke samenleving verscheen de meerderheid van de bevolking – zestig tot zeventig procent – echter voortdurend als een restcategorie waarover in bevoogdende of denigrerende termen geoordeeld werd. De als 'volks' geldende lokale-
iteiten heetten dus altijd kroegjes, waar gedronken, gekaart, gedanst en gezongen werd.

Ook de kermis, van oudsher jaarlijks drie weken in september, op de Botermarkt en het Reguliersplein, nu Thorbeckeplein, wordt in bijna alle toenmalige beschrijvingen als een louter volks vermaak geportretteerd, omdat het bandeloos en zedeloos was. Vandaar dat in de jaren veertig en vijftig door volksverheffers, de politie en de protestantse kerkenraden regelmatig gepleit werd voor de afschaffing van de

160 Een paardenspel op de kermis

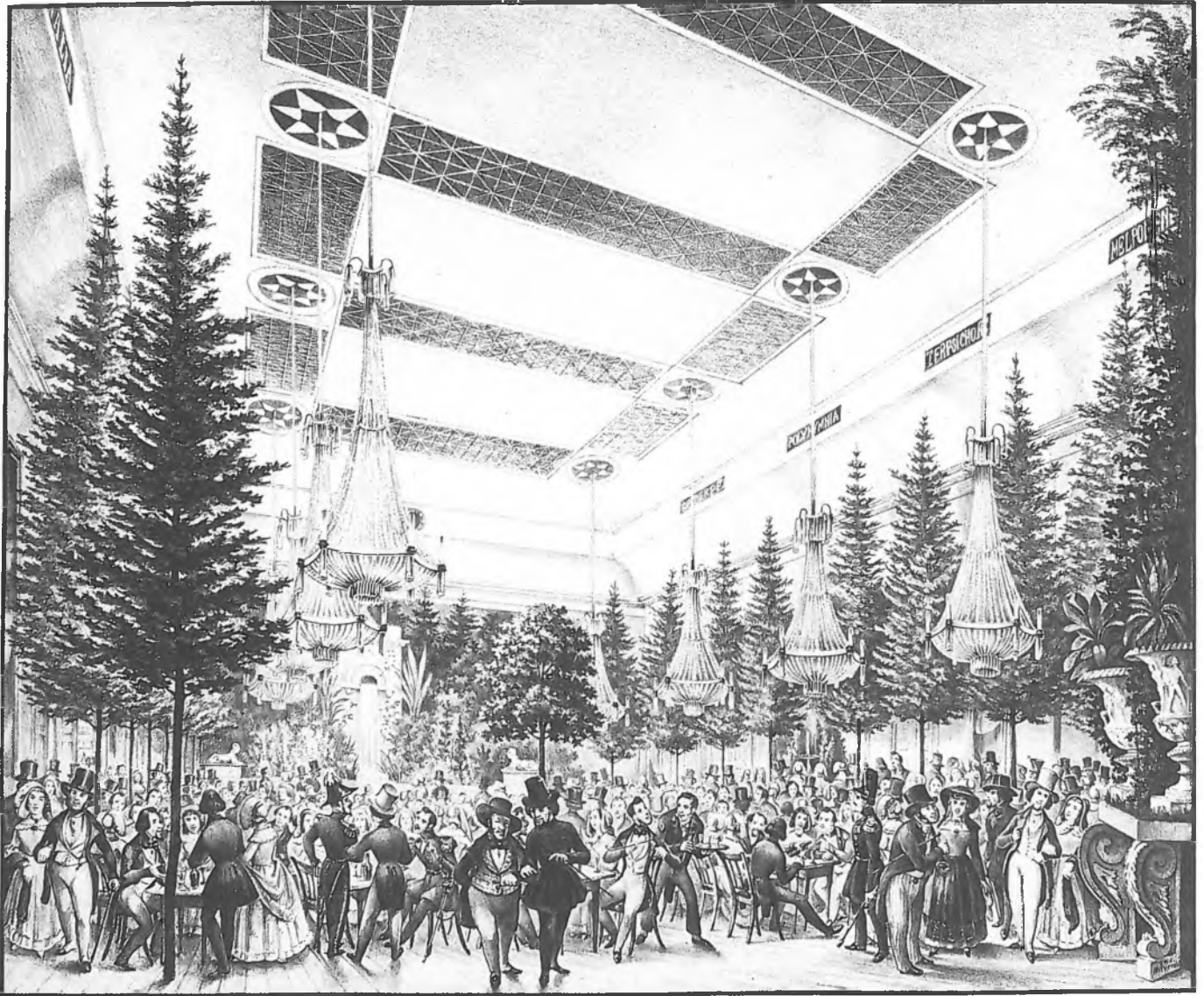
Pieter van Loon (Amsterdam 1801-1873
Utrecht)

Tekening, 204 x 298 mm

Tijdens de kermis kon overal in de stad worden gekozen uit tal van attracties, variërend van goochelaars, buiksprekers en kwakzalvers tot reizende dierentuinen, toneelvoorstellingen en reuzen en dwergen. Er kwamen ook rondtrekkende circussen in de stad, die voorstellingen verzorgden waarin paarden, koorddansers en acrobaten een rol speelden.

Deze tekening is hoogstwaarschijnlijk gemaakt tijdens de kermis van 1860. In dat jaar viel op de Botermarkt het Nieuw Fransch Paardenspel van Bojon en Oscar te bewonderen en het Nieuwe Paardenspel van Dassie en Blanus. Voor het Engelsch Paardenspel van William Stark moest men naar de Nieuwmarkt en Circus Wollschläger stond op het Amstelveld. Wiens paardenspel hier wordt getoond, is niet bekend.

kermis. Opmerkelijk is echter dat het hier in feite ging om een breed volksvermaak waaraan alle standen deelnamen, zij het dan op verschillende manieren en momenten. In de kermisweken was bijvoorbeeld de Stadsschouwburg de hele week open, met speciale voorstellingen. Dat gold ook voor de variététheaters. Frascati werd elk jaar helemaal in exotische stijl ingericht, Italiaans, Chinees of Japans, of tot fantasie-landschap omgetoverd, met waterpartijen, bruggetjes en tijdelijke beplanting. Daar kwam "de chic zoowel als de burgerman".⁶³ De hele stad stond in september in het teken van de kermis, tot de Beurs aan toe. Volgens een oude gewoonte mochten kinderen in de kermisperiode een week lang dagelijks trommelen en lawaai maken bij de ingang van de Beurs. Het was volgens Justus van Maurik "de grootste, de voor-naamste van alle vermakelijkheden, die de Amsterdammer van weleer kende en genoot". Niet anders dan nu was de kermis "een blèrende, daverende cacophonie" van muziek, het geraas van draaimolens, circuskunsten, schiettenten en vermakelijkheden, omgeven door een "wolk van geuren van smeltend vet, kokende boter, koek, warme olie, zweet en jenever".⁶⁴ Maar het ging er inderdaad wild aan toe, omdat er veel gedronken werd, de buitenlui en *masse* de stad bezochten en de arbeiders en het dienstpersoneel zich in deze weken vrijer gedroegen dan gewoonlijk raadzaam was in

161 De zaal van Frascati tijdens de kermisweek in 1842

Jacobus Wilhelmus Adrianus Hilverdink (Amsterdam 1809-1864 Muiden)

Litho, 315 x 385 mm

Zoals elk jaar tijdens de kermisweek was ook in 1842 de zaal van Frascati in de Nes herschapen in een fantasie-landschap. De zaal was zojuist onder de directie van J.E. Stumpff herbouwd.

de afhankelijkheidsmaatschappij van toen. En daarmee was de kermis 'volks', want gedrag of amusement dat als ongepast gold, moest iets zijn van andere sociale groepen.

Vrouwen in het openbare leven Ook de mogelijkheden van vrouwen in de openbare sfeer werden vanuit mannelijk burgerlijk gezichtspunt gedefinieerd.⁶⁵ In hoeverre vrouwen zich op straat begaven was afhankelijk van hun stand, de locatie en het uur van de dag. Volgens een berekening telde Amsterdam in 1849 ruim 22.000 werkende vrouwen op een totale beroepsbevolking van 77.000. Dat is een arbeidsparticipatie van 28,5 procent.⁶⁶ Die werkende vrouwen waren voornamelijk winkeliers, verkoopsters, bezorgsters, naaisters, dienstboden, bonnes en arbeidsters, bij-

162 Een visvrouw

Hendrik Greeven (Zaandam 1787-1854
Amsterdam)

Litho, 283 x 217 mm

Koopvrouwen waren er in grote aantallen, zoals deze visvrouw op de vismarkt, die juist een stuk vis verkoopt aan een dienstbode.

163 Een dienstbode

Reinier Craeyvanger (Utrecht 1812-1880 Amsterdam)

Tekening, 313 x 252 mm

Op deze tekening van Reinier Craeyvanger begeleidt een dienstbode een oude dame naar de toeslede of koetslede. De scène speelt zich af aan de Keizersgracht, vlak bij de Prinsenstraat. Aan de grote grachten, waar de gefortuneerden woonden, waren vanzelfsprekend de meeste dienstbodes te vinden.

165 Op de Dam

Adrianus Eversen (Amsterdam 1818-1897 Delft)

Detail van afb. 167

Op prenten of tekeningen van de Dam en andere drukbevolkte plaatsen in de stad is altijd goed te zien dat chique dames niet alleen over straat gaan.

Zij worden begeleid door een man of hebben hun kinderen bij zich. Eenvoudiger geklede vrouwen en dienstbodes zijn vaak alleen afgebeeld, die moeten tenslotte boodschappen doen of gaan naar hun werk.

voorbeeld in de kaarsenmakerij. Zij hadden vanuit burgerlijk perspectief een lage status, maar vormden wel een normale, dagelijkse verschijning in de publieke ruimte.

Eveneens geaccepteerd, althans overdag, waren winkelende burgerdames in straten als de Kalverstraat en de Nieuwendijk, of dames op weg naar of van de dagelijkse middagvisite. Ook eerbare weduwen hadden een normale bewegingsvrijheid. In publieke uitgaansgelegenheden zoals schouwburgen, vari   theaters en theetuin-
nen kwamen getrouwde en nog ongetrouwde vrouwen uit de burgerstand en hoger ook, maar altijd in gezelschap van mannelijke verwanten, of gechaperonneerd door een andere vrouw op leeftijd. Alleen in *lower class*-gelegenheden konden jonge ongetrouwde stelletjes worden aangetroffen. Koffiehuizen lijken tot in de jaren 1870 een mannelijk domein te zijn geweest, maar mogelijk gold dit niet voor de patisseriesalons in de Kalverstraat.

164 Op de Noordermarkt

Carel Christiaan Antony Last (Amsterdam 1808-1876 Den Haag) naar Johannes Hilverdink (Groningen 1813-1902 Amsterdam)

Litho, 153 x 194 mm

Op de Noordermarkt vond van oudsher een markt in tweedehands kleding, vossen en stoffen plaats, de zogeheten lapjesmarkt. Hier waren altijd veel vrouwen te vinden, óf als klant, óf als koopvrouw. Detail van een prent die omstreeks 1840 werd vervaardigd.

Vrouwen in het burgerlijke uitgaansleven werden altijd gedefinieerd vanuit de man, het huwelijk en familierelaties: het waren echtgenotes, dochters, zusters of nichtjes. In het genootschappelijke uitgaansverkeer was hun rol die van introducee – veel genootschappen hadden speciale dameskaarten voor de leden – of van toehoorder, bijvoorbeeld op de speciale damesavonden van letterkundige genootschappen of rederijksverenigingen. Er waren overigens behalve de mannensociëteiten ook wel kransjes van dames, maar nooit in openbare gelegenheden. Koorzangverenigingen lijken de enige gemengde gezelschappen te zijn geweest, en alleen in kooruitvoeringen kwamen vrouwen – afgezien van enkele beroepsmusiciennes – wel eens op een publiek podium. Toen de rederijksverenigingen, waarvan er in Amsterdam in deze periode meer dan tien waren, zich na 1850 steeds meer tot amateurtoneelclubs ontwikkelden, kostte het tot ver in de jaren 1870 grote moeite ‘zusterleden’ te vinden voor de vrouwenrollen. In 1851 verzocht een deftige rederijksvereniging de schrijver C.G. Withuys nog de vrouwenrol uit een toneelstuk te verwijderen, wat deze overigens weigerde. Veel rederijksstoneelstukken bevatten helemaal geen vrouwenrollen. In 1854 had de Amsterdamse rederijkskamer Vondel overigens de primeur van een zusterlid. Pas laat in de eeuw, toen de rederijkerij gedemocratiseerd raakte, gingen meer vrouwen deelnemen.⁶⁷

Prostitutie Iedere vrouw die de burgerlijke kledingconventies overschreed of zich *airs* gaf boven de haar toegedachte stand, ging voor verdacht door, en “alleenlopende vrouwen” en vrouwen in publieke beroepen als de bediening of het toneel golden als publieke vrouwen. Afgezien van deze moralistische beoordelingen bestond er in de hoofdstad vanouds een uitgebreid en professioneel prostitutiebedrijf. Omstreeks 1813 stonden er ruim achthonderd prostituees geregistreerd. Die registratie was ingevoerd onder het Franse bewind, dat de prostitutie als gewoon bedrijf erkende maar het wel reglementeerde. Houders van de zogeheten muziekhuizen, speelhuizen, stille huizen of publieke huizen en de daar werkende prostituees waren verplicht zich bij de politie te laten inschrijven. Om de verspreiding van de gevreesde syfilis te beperken moesten de vrouwen zich tweemaal per week medisch laten keuren. Wie de ziekte had, verloor voorlopig de vergunning en werd verplicht in het Buitengasthuis opgenomen.⁶⁸

Na 1813 kozen de Amsterdamse autoriteiten voor de hun op zoveel terreinen typerende dubbelhartige opstelling, die vanouds als “verstandige oogluiking” gold. Zij maakten een einde aan de zedeloze Franse publieke erkenning van de prostitutie, die wekelijks voor iedereen zichtbaar was geweest in de optocht van de vrouwen op weg naar de visitatie door de keuringsarts. Maar daar kwam geen enkele andere regeling voor in de plaats. Het stadsbestuur weigerde bijvoorbeeld uitvoering te geven aan koninklijke besluiten van 1816 en 1818 die steden opdroegen een politiereglement te maken op “speelhuizen, de zoogenaamde stille huizen, en de publieke vrouwen”. Bij elk volgend voorstel tot regulering bleef het stedelijke bestuur, decennia-

lang, herhalen dat een publiek gezag door “een reglement voor de débauche [...] de débauche zelve wettigde”.⁶⁹ Er waren meer argumenten te bedenken. Het toezicht op de publieke huizen zou niet effectief zijn, omdat de vrouwen zich dan zelfstandig gingen vestigen, of het aantal “straat- of baanloopsters” zou toenemen. Volgens een schatting van de politie bedroeg in 1816 het feitelijke aantal prostituees al drieduizend, in plaats van de achthonderd geregistreerde.

Maar wat het stadsbestuur officieel beneden de waardigheid van de overheid achtte, deed de politie in de praktijk gewoon wel, zonder duidelijke wettelijke basis en in strijd met het gemeentelijke beleid. Dat kon overigens, omdat de directeur en de commissarissen van politie door de koning werden benoemd en onder het departement van Justitie ressorteerden. De politie was daardoor soms iets meer geneigd zich naar de centrale overheid te voegen. Ook na 1813 werden op diverse manieren de medische controle van prostituees en het toezicht op de publieke huizen en hun verspreiding over de stad voortgezet. De politie bond de vergunningen van speel- en muziekhuizen aan de verplichting dat de uitbaters daarvan garant stonden voor de gezondheid van hun prostituees. Alleen meerderjarige vrouwen konden een vergunning krijgen. Prostituees en houders van publieke huizen dienden over een kaart te beschikken, die per maand vijftig cent kostte en per halfjaar voor dertig cent vernieuwd moest worden. Bij verhuizing binnen de stad betaalden vrouwen een gulden, en van of naar buiten de stad zes gulden registratiegeld. Voor vergunningen om het beroep op bepaalde plaatsen in de stad uit te oefenen, moest extra worden betaald. De jaarlijkse opbrengst van al deze politieheffingen zou volgens een berekening in 1839 zesduizend gulden hebben bedragen. Daarvan ging duizend gulden naar de chirurgijn die een volledige taak had aan de medische controle in de publieke huizen. De rest van dit onwettige fonds diende geen hoger doel dan de aanvulling van het reguliere salaris van de wetsdienaren.⁷⁰ De politieregisters omvatten overigens niet alle prostitutie, omdat tapperijen waarschijnlijk het vergunningstelsel omzeilden door vrouwen als dienstbode bij de belastingen op te geven.

De Gemeentewet van 1851 stelde de prostitutie onder het toezicht van de burgemeester, als een zaak van de openbare orde. In de gemeentelijke Verordening op de Koffijhuizen, Tapperijen en dergelijke plaatsen van 1854 werden dan ook allerlei bepalingen met betrekking tot de openstelling, het uiterlijk en de controle van bordelen opgenomen. Maar het kwam niet tot een regeling van de prostitutie in het kader van een formele verordening. In de volgende decennia werd de prostitutiekwestie onderwerp van een maatschappelijk debat tussen ijveraars voor totale afschaffing en voorstanders van gereglementeerde erkenning uit sociaal-medische overwegingen. Amsterdam verbond noch aan die discussies, noch aan aansporingen van de rijks-overheid, noch aan voorbeelden van reglementering elders consequenties voor het eigen beleid. De stedelijke autoriteiten lieten het bij de bestaande praktijk, die evenmin een verbod als een erkenning inhield, maar de uitoefening van het bedrijf onder-tussen nauwkeurig controleerde.

De politie bleek in 1852 bijvoorbeeld precies te kunnen vertellen hoe het met de prostitutie in de hoofdstad gesteld was. Er waren 93 bordelen en 38 huizen "waar-in de zogenaamde vrijheid gegeven wordt". Daar waren in totaal 325 vrouwen werkzaam. Daarnaast waren er 240 zelfstandig gevestigde publieke vrouwen bekend, met inbegrip van "baanloopsters en dansmeiden".⁷¹ De bekendste van de ongeveer twintig musico's, speel- of danshuizen, die tevens als de betere bordelen golden, waren in de eerste helft van de negentiende eeuw De Pijl, in de Pijlsteeg bij de Dam, en De Fontein aan de Nieuwmarkt. Dat waren vrij aanzienlijke lokaliteiten met een bijna deftige uitstraling, duidelijk voor het duurere publiek. De muziek- en speelhuizen, gewone bordelen, rendez-voushuizen en zelfstandig gevestigde prostituees bevonden zich verder verspreid over de stad, bij de haven natuurlijk (in de Hasselaerssteeg), in de stegen aan het Damrak en rond het Rokin, rond de Beurs, aan en bij de Nieuwezijds Achterburgwal (nu de Spuistraat) en het Spui, in en rond de Zeedijk en de Oudezijds Achterburgwal, achter de Geldersekaade (in de armzalige Ridder- en Jonkerstraat), maar ook in de Plantage Franselaan. Verder was vanouds de Pieter Jacobsstraat bekend en natuurlijk de nachthuizen in de Nes, zoals het beruchte huis van Toontje.⁷² Voorts blijkt uit veel bronnen dat er nogal wat straatprostitutie was, voor een deel waarschijnlijk gelegenheidsprostitutie in economisch zeer moeilijke perioden.⁷³

Volgens sommige opgaven zou in de loop van de eeuw het aantal bordelen en prostituees zijn gedaald.⁷⁴ Dat is niet erg aannemelijk, bij een gelijktijdige sterke groei van de stad en de bevolking. Dat de politiecieters in de jaren 1880 en 1890 soms lager uitvielen, heeft eerder te maken met de voorheen nogal vage en ruime categorisering van "huizen van ontucht", met striktere onderscheidingen tussen echte beroepsprostitutie en andere vormen van vrijere zeden in het uitgaansverkeer, en met onttrekking aan registratie. Het op het eerste oog misschien zedige Amsterdam van de negentiende eeuw was een grote stad, met een internationale haven, een garnizoen, buitenlandse zakenlieden en toeristen. Deze groepen vormden een omvangrijke markt voor betaalde seks. Daarnaast telde de stad in de eerste helft van de eeuw gemiddeld ongeveer 25.000 ongehuwde mannen boven de zestien jaar.⁷⁵ Omdat mannen uit de burgerlijke en hogere sociale lagen gemiddeld laat trouwden, was hoerenbezoek een bedekte maar normale praktijk, alle veroordelende moraal ten spijt. Ook getrouwde mannen beperkten zich niet altijd tot het echtelijke bed. Volgens een bron uit 1862 hield bordeel Weinthal zijn vaste klanten op de Beurs keurig op de hoogte van de aankomst van nieuwe meisjes.⁷⁶ Zo was prostitutie een 'publieke voorziening', al was het maar omdat deze in het algemeen gold als een onvermijdelijk, zo niet noodzakelijk verschijnsel.⁷⁷ Tegelijkertijd werd de prostitutie uit de publieke ruimte geweerd, maar dat was door de aard van dit bedrijf slechts in beperkte mate mogelijk. En het besef daarvan vormde weer de achtergrond van de opvatting dat de openbare ruimte voor fatsoenlijke vrouwen gevaren inhield, die zij maar het beste konden vermijden.

De Dam als nationaal centrum

De meest publieke locatie was de Dam. Het was het grootste plein van de stad en een druk verkeersknooppunt. De “ontzettende massa” die voortdurend deze ruimte doorkruiste, werd “gedurig uiteengejaagd door snorrende vigilantes of prachtige calèches of logge diligences”, zagen Drentse reizigers in 1843. De Italiaanse reisschrijver Edmondo de Amicis zag dertig jaar later nog steeds datzelfde “druk en onafgebroken verkeer van mensen en rijtuigen, dat aan het Trafalgar-square van Londen, de Puerta del Sol van Madrid en de Place de la Madeleine van Parijs doet denken. Wanneer men daar een uur vertoeft, heeft men het meest afwisselende tooneel dat er in Nederland te zien is.” Er traden straatmuzikanten en kunstmakers op, er was een poppenkast en er stonden kraampjes met fruit, zure bommen, vis of andere versnaperingen. De politie vroeg zelden naar vergunningen. Soms was er een parade van militairen en schutters, met muziek. Het ging er gemoedelijk aan toe.⁷⁸

De Dam is nooit ontworpen als een harmonisch plein. Het was een wat vormloze ruimte tussen het paleis, de Nieuwe Kerk, het gebouw van omnibusmaatschappij Koensz en Langeveld en een paar panden tussen Eggertstraat, Nieuwendijk en het open Damrak, dat tot 1841 als vissershaven het smallere deel, de Vijgendam, beheerste. De oostzijde die via de Halsteeg, nu Damstraat, en de Pijlsteeg met de Warmoesstraat verbonden was, werd ongeveer afgesloten door het monumentale zeventiende-eeuwse Huis onder het Zeil, of Commandantshuis, omdat de wacht er zetelde. Aan de zij- en achterkant daarvan lag de vismarkt. Aan de zuidzijde kwamen de Beurssteeg en de Kromme Elleboogsteeg, die toegang gaven tot het Rokin, en de Kalverstraat op de Dam uit. Daartussen lagen rijtjes vooral zeventiende-eeuwse huizen. Tussen 1836 en 1845 werd een deel van het plein bezet door de houten hulpbeurs. Voor het vervoersbedrijf Koensz en Langeveld, op de hoek van de Eggertstraat, stonden in de late jaren veertig de omnibussen die op de treinstations reden.

Na 1845 sloot het nieuwe beursgebouw het open Damrak af. Daardoor ging de Dam meer lijken op een plein dan op de ruim uitgevallen kade van een vissershaven. Het statige front van de Beurs gaf het geheel onmiskenbaar een andere allure. Op de hoek van de Kalverstraat vestigde zich een luxe café-restaurant en in de volgende decennia zochten diverse sociëteiten deze locatie uit. De Dam kreeg geleidelijk aan een nieuwe betekenis. Na 1845 verenigde het centrale plein van de hoofdstad, hoe onvolkomen misschien ook, drie nationale functies. Het paleis representeerde de monarchie – zoals deze in Amsterdam ook hoofdzakelijk ervaren werd: als een deftig maar hol ding, ver weg, maar met een duur wachthuis in de hoofdstad. De Nieuwe Kerk kreeg de functie van kroningskerk en pantheon van vaderlandse helden. De Beurs was het hart van de handelseconomie. De dichter en stadshistoricus W.J. Hofdijk argumenteerde in 1860: “Holland is [...] de eerste provincie van het Koninkrijk der Nederlanden; Amsterdam is Hollands eerste stad en de Dam is, lokaal, het hart van Amsterdam; ik durf alzoo, op grond dezer gegevens, wel zeggen, dat het Damplein, in plaatselyken zin, het harte der Noord-Nederlandsche gewesten mag worden genoemd.”⁷⁹

■ afb. 91

Wat was er tegen deze sluitrede in te brengen? Inderdaad werd het stedelijke plein in de negentiende eeuw een podium voor nationale vieringen en manifestaties. Vier keer, in 1814, 1840, 1849 en 1898, vond er een vorstelijke inhuldiging plaats, steeds met groot ceremonieel en in aanwezigheid van een indrukwekkend aantal doorluchtige gasten, leden van de Staten-Generaal en andere hoogwaardigheidsbekleders. Na een grootse intocht liet Willem II zich op 28 november 1840 onder een baldakijn door vier officieren van het paleis naar de Nieuwe Kerk dragen, voorafgegaan door hoge ambtsbekleders die de attributen droegen “van het grondwettig koningschap, daartoe expresselijk vervaardigd”: de kroon, de rijksappel, de grondwet, het rijkszwaard en de standaard van het koninkrijk. Op 12 mei 1849 was de beurt aan Willem III, in een decor dat critici inmiddels typeerden als stijlloze theateropsmuk. Bij nationale herdenkingen, zoals het halve-eeuwjubileum van de onafhankelijkheid in 1863, was de Dam de plaats waar Willem III – die geen geweldige reputatie heeft opgebouwd als staatshoofd – met stentorstem verzekerde dat een Oranjevorst “nooit, neen nooit genoeg kan doen” voor het volk van Nederland. In 1874 werd in de Nieuwe Kerk het ambtsjubileum van de koning gevierd.⁸⁰

Het Damoproer van 1848 Op een andere manier nog was de Dam van nationale betekenis in 1848 en 1853. Vrijdag 24 maart 1848 staat bekend als de dag van het Damoproer. In de voorafgaande dagen waren de Amsterdamse werklieden, die te lijden hadden van gebrek aan werk, via clandestien aangeplakte en rondgestrooide briefjes opgeroepen op vrijdag om twaalf uur massaal naar het plein te komen. Daar zouden zich “mannen” bevinden “die hunne belangen zullen behartigen” en middelen zouden beramen om “hun lot te verbeteren”. De geheimzinnige, vreemd geformuleerde oproep, waarvan duizend exemplaren waren verspreid, bleek later te zijn uitgegaan van een aantal Duitse ambachtslieden in een huis in de Pijlsteeg. Zij maakten deel uit van de internationale Bund der Kommunisten en hadden contacten met *Hydra*-redacteur De Vries. Omdat in Frankrijk, de Duitse landen en Oostenrijk revolutie gaande was en in Den Haag onder druk aan een ingrijpende grondwetswijziging werd gewerkt, vreesden de autoriteiten ongeregelde heden waarvan de uitkomst niet te overzien was. Onmiskenbaar verkeerde Amsterdam “in een’ onrustigen en benaauwden staat”. Onder de arme bevolking had zich door de slechte omstandigheden van de laatste jaren veel onvrede opgehoopt. Al een paar dagen trokken kleinere en grotere groepen jongeren en werklieden uitdagend zingend en roepend door de straten. Het stadsbestuur riep daarom in plakaten de ingezetenen “en hunne onderhoorigen” op zich, in het belang van de openbare orde, “van de opgegevene plaats verwijderd te houden”.⁸¹

Dat was misschien niet zo handig. Op de vrijdag tegen het middaguur stroomde de Dam vol met enkele duizenden nieuwsgierigen. De menigte keek, overwegend in stilte, in de richting van de Vijgendam, waarop de Pijlsteeg uitkwam, maar daar viel niets te ontwaren. Een van de initiatiefnemers, de Duitse kleermakersgezel Karl Hancke, was er wel en probeerde omstanders op te roepen een deputatie naar de bur-

gemeester af te vaardigen. Er werd nauwelijks naar hem geluisterd. Pas toen na verloop van tijd stoeiende jongens per ongeluk het raam van een wijnhuis vernielden en elkaar wat met straatvuil begonnen te bekogelen, sloeg de vlam in de pan. Groepen jongens trokken weg van de Dam, de stad in, en sloegen ruiten kapot, plunderden een aantal juweliers, probeerden het huis van burgemeester P. Huidekoper aan de Herengracht onder handen te nemen en molesteerden toen dat niet goed lukte maar de ramen en dure gordijnen van andere rijke grachtenhuizen. Op de Kaasmarkt, nu het Thorbeckeplein, stuitte een groep op politiedirecteur H. Provó Kluit, vergezeld van een commissaris en een aantal agenten. Niet zonder heroïek trad de politiechef naar voren en probeerde de oproerige troep tot eerbied voor "orde en rust" te bewegen. Toen dat niet hielp en hij belaagd werd, trok hij twee revolvers, zwaaide ermee in de lucht en vuurde er per ongeluk een af. Dat was genoeg. Een paar mannen werden aangehouden, de groep trok zich terug en loste op in de straten.

Intmiddels waren eenheden infanterie en cavalerie gearriveerd op de Dam, waar nog steeds de grootste menigte rondhing zonder duidelijk perspectief. Toen de burgemeester, de wethouders en de politiedirecteur vanaf de trappen van de Beurs de aanwezigen opriepen terug te gaan naar huis of werk, liep het plein leeg. Tamboers trokken met slaande trom de stad door om de schutterij onder de wapenen te roepen. Een paar uur later, en de hele nacht, patrouilleerden de burgerwacht en de politie. Het kwam verder niet tot ongeregelheden.

166 Oproer op de Dam, 24 maart 1848

Kunstenaar onbekend

Litho, 228 x 350 mm

Overal giste het in Europa in 1848.

Ook Amsterdam ontkwam er niet geheel aan, zij het dat het hier in vergelijking tot bijvoorbeeld Parijs en andere West-Europese hoofdsteden betrekkelijk rustig bleef. De prent berust meer op fantasie dan op werkelijkheid. In feite vonden de schermutselingen met de politie niet op de Dam plaats, maar in de omliggende straten.

Het Damoproer is meer niet geweest dan wel. Als oproer was het weinig anders dan de relletjes en volksoploopjes die zich op kleinere schaal wel vaker voordeden. Er was onvrede genoeg; een kleine aanleiding volstond voor wat baldadigheden. Maar er was geen organisatie of programma om het potentieel aan sociale wrok te mobiliseren. Omdat de volksblaadjes dat vermogen zouden kunnen hebben, volgde justitie deze en hun auteurs met argusogen. Hoe weinig 'ideologisch' de ongeregelde heden nog waren, bleek uit de confrontatie met politiechef Provó Kluit op de Kaasmarkt. Tegenover zijn leus "Leve de Koning!", als uitdrukking van de gevestigde orde, hadden de relschoppers geen hoger programma kunnen stellen dan "Leve De Hydra!", als steunbetuiging aan het blaadje van de vervolgde Jan de Vries. Anders dan een vaak herdrukte tekening suggereert, was de Dam ook niet de plaats van het oproer zelf. Dat speelde zich immers in de omringende straten en grachten af. De betekenis van de Dam en het oproer ligt vooral in de dreiging die kennelijk uitging van een massale volksoptocht op het centrale plein van Amsterdam, in een periode waarin er soortgelijke onrust was in Den Haag en incidenten gemeld werden in Den Bosch en in plaatsen in Zeeland, Gelderland en Overijssel. Ook zonder bedoeling daartoe hield het Damoproer de druk op het politieke hervormingsproces in Den Haag.

De Aprilbeweging De gebeurtenissen van vijf jaar later bewezen dat de kerken vooralsnog heel wat beter in staat waren de bevolking te mobiliseren. Het paleis op de Dam was de plaats waar op 15 april 1853 een commissie namens protestants Nederland koning Willem III een adres aanbood, ondertekend door "vijftigduizend inwoners van verschillende kerkgenootschappen van deze stad". Het adres was een dringende oproep aan het staatshoofd geen goedkeuring te hechten aan het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, als uitvloeisel van het sinds 1848 grondwettelijke recht van kerkgenootschappen hun eigen organisatievorm te bepalen. Het vormde het hoogtepunt van de antikatholieke agitatie die sinds 21 maart Nederland bevangen had. In Den Haag had de ministerraad de koning ervan kunnen weerhouden een adres met 200.000 handtekeningen in ontvangst te nemen. In Amsterdam, buiten het bereik van de regering, toonde de koning zich wel toegankelijk voor de commissie van hervormde en Waalse predikanten en notabelen, aangevoerd door ds. Bernard ter Haar, die hem het adres kwam aanbieden en daarbij nog een uitgebreide tirade afstak tegen de plannen van de katholieke kerk. De ministerraad had de koning geadviseerd bij zijn jaarlijkse aprilbezoek aan de hoofdstad, als de gelegenheid zich zou voordoen, geruststellende woorden te spreken om de spanning wat weg te nemen. Hij zou kunnen laten blijken dat de katholieken grondwettelijk in hun recht stonden, maar dat het staatshoofd er altijd voor zou waken dat iemands rechten zouden worden gekrenkt. De koning verkoos anders. Hij sprak zich wat vaag uit, maar met kennelijke sympathie. Deze dag, verzekerde hij, had "den band tusschen het huis van Oranje en het vaderland nog hechter vastgesnoerd en dierbaarder aan mijn hart gemaakt". Het ministerie-Thorbecke, dat met instemming van de Kamermeerderheid en conform de

p. 280 ■

grondwet had ingestemd met de katholieke organisatievoorstellen, kon daaruit alleen concluderen dat het staatshoofd zijn regering niet steunde en bood zijn ontslag aan, dat twee dagen later werd verleend.⁸² Zo bracht protestants Amsterdam het eerste ministerie van de in de hoofdstad weinig geliefde liberale leider ten val.

Naatje Was het dit moment van conservatieve en protestantse overwinning dat Willem III korte tijd later deed besluiten de Dam aan te wijzen als locatie voor het monument van de vereniging van oud-strijders van 1830-1831? De polemiek over het eerste nationale gedenkteken op de Dam suggereert dat liberalen en katholieken inderdaad een reactionair complot vermoedden. Er zijn in Nederland in de negentiende eeuw niet heel veel standbeelden en monumenten opgericht. Amsterdam eigende zich in 1832 graag de nationale held Van Speijk toe, en hij kreeg er een bescheiden praalgraf in de Nieuwe Kerk, maar zijn grote ereteken kwam in Egmond aan Zee te staan. In 1852 was in de hoofdstad wel Rembrandt op het voetstuk gegeven, die inmiddels naast enige zeehelden de status begon te krijgen van representant van de vaderlandse grootheid.⁸³ In 1853 nam Het Metalen Kruis, een vereniging van oud-strijders uit de dagen van 1830-1831, het initiatief tot een grote reünie in 1856. Bij die gelegenheid zou een gedenkteken tot stand moeten komen ter herinnering aan “de volksgeest en het leger” in de nazomer van 1830 en de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831. Willem III nam graag het beschermheerschap op zich, installeerde een commissie en schakelde de Commissarissen des Konings in om per provincie fondsen te werven. In de ontwerpprijsvraag werd gestipuleerd dat het monument beter geen gevechtshandelingen kon afbeelden, want het was niet de bedoeling de zuiderburen nodeloos te krenken. Bij voorkeur moest het een fontein bevatten, omdat daaraan behoefte bestond op de Dam.⁸⁴

De hele totstandkoming en uiteindelijke onthulling van het monument werden begeleid door commentaren pro en contra in brochures en in de hoofdstedelijke pers. De *Amsterdamsche Courant* stond achter de veteranen. Het *Handelsblad*, *De Tijd* en de *IJ- en Amstelbode* vonden het, om verschillende redenen, niet verstandig de Belgische kwestie te blijven oprakelen. *Asmodée* dreef een jaar de spot met de plannen, vond dat de Belgen indertijd gelijk hadden gehad en zag het geld liever nuttiger besteed. Dit blad kwam ook met de suggestie dat Het Metalen Kruis een royalistische falanx vormde die een rol zou spelen in rechtse plannen voor een staatsgreep tegen de liberale orde van 1848. De veteranenvereniging verwierp zulke gedachten beslist, maar in het conservatieve klimaat van na 1853 werd zo’n complottheorie ook door andere bladen niet zonder meer van de hand gewezen.

De herdenkingsfeesten, van 25 tot 29 augustus 1856, met de gebruikelijke toespraken, diners, concerten, illuminaties, vuurwerk, volksvermaken en een gelegenheidsstuk in de Stadsschouwburg, verliepen zonder incidenten, al verloor een marinier een arm door een verkeerd gericht saluutschot bij de onthulling van het monument. Het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp, van H.M. Tetar van Elven en de – Belgische – beeldhouwer L. Royer, was een achthoekig bassin waaruit een soort

achttien meter hoge kerktoren oprees, die bekroond werd door een vier meter hoge allegorische vrouwenfiguur. De architect had in haar plaats aanvankelijk een enorm metalen kruis bedoeld, gemaakt uit het materiaal van op België veroverde kanonnen. Maar deze provocatie moest wijken voor de personificatie van de vaderlandse eendracht – uit Belgisch zandsteen. In deze vorm werd het “Gedenkteeken aan den Volksgeest van 1830 en 1831” op 27 augustus 1856 onthuld in aanwezigheid van Willem III, burgemeester C.H.B. Boot, tal van hoogwaardigheidsbekleders en oudstrijders. Na de onthulling droeg het bestuur het gedenkteken over aan de stad Amsterdam.

Het “geelbleek Hollandsch maagdje” heeft tot 1914 over de Dam uitgezien. Echt hartelijk is de instemming van katholieken en liberalen met deze conservatieve en protestantse betuiging van eendracht tussen koning en volk nooit geworden. Ook de officiële naam heeft geen ingang gevonden. Vrouwe Eendracht is vooral door het leven gegaan als “Naatje op de Dam”. De herkomst van deze populaire benaming is in nevelen gehuld; er zijn diverse scabreuze betekenissen geopperd.⁸⁵ Zelfs in zijn dagelijkse functie schoot het monument tekort. Uit het basement staken leeuwenkoppen (een oude leeuw van Artis had model gestaan) waaruit schoon water hoorde te stromen, op dat moment nog een betrekkelijke luxe. Dat was helaas zelden het geval. Het bassin stond droog en diende meestal als hangplek voor schoenpoetsers en straatslijpers. Het zachte zandstenen beeld werd snel bouwvallig en verloor eerst haar neus en in 1905 een arm. Een paar jaar later moest Naatje wijken voor de tram.

En toch, met het eerste nationale monument op de Dam, precies een eeuw voordat het huidige oorlogsmonument er zou verrijzen, begon Amsterdam daadwerkelijk de hoofdstad van het nationale gevoel te worden. Als geen andere plaats verenigde dit plein “de drie hoofd-elementen van het volk” en zijn geschiedenis: de middeleeuwse Nieuwe Kerk, het zeventiende-eeuwse stadhuis/paleis, en de nationale eendracht van de negentiende eeuw. Dat maakte de Dam, vond de tijdgenoot, “een der belangrijkste plekjes der wereld”.⁸⁶

167 De Dam met De Eendracht, het Gedenkteeken aan den Volksgeest van 1830 en 1831

Adrianus Eversen (Amsterdam 1818-1897 Delft)

Tekening, 308 x 250 mm

Fragment uit ‘Een gesprek op den Dam’, gepubliceerd in het satirische weekblad *Asmodée* van 27 januari 1856:

Piet

Kees! wat beduidt die lange pop
Met dat zoo sluike haar?

Kees

Wel, lees het maar! het staat er op,

Piet

Zoo! zeg mij dan eens waar?

Kees

Hier, aan den volksgeest! zie je 't Piet?

Piet

Zag die dan toen der tijd,

Zoo slaaprig als die pop nu ziet,

Zoo Loddrig als die meid?

Al wat ik hier nog verder lees

Dat geef ik je present:

Ik wensch niets meer te weten, Kees!

Van zulk een monument;

Wie heeft het toch wel uitgedacht?

Om door zoo'n mal figuur,

Te toonen, hoe ons voorgeslacht

Zich hield bij 't oorlogs-vuur?

En het te plaatsen op den Dam,

Met 't front naar 't Paleis?

Of waren toen in Amsterdam

De raad en 'volk niet wijs?

Want, schoon een vorst ook graag een maagd

Of hare beeldnis ziet

'k Weet, als je Willem III maar vraagt,

Zoo'n pop bevat hem niet.

Kees

Ja, Piet! 't is een mislukt perceel,

Hoogst leelijk, da's gewis,

En jammer, dat het niet geheel

Gegoten ijzer is;

Dan brengt het nog wat centen op

Bij d'ijzergieterij;

Doch nu geen duit, die stijve pop!

't Is niets dan steen en klei,

[...]

- 42 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, 1, 86-89, 112-132.
- 43 Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam*.
- 44 Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw*, hoofdstuk 4.
- 45 [Van Kerkhoven] *Iets over Amsterdam in 1850*, 43; IJ- en Amstelbode 1856, geciteerd in: Jager, *De hoofdstad in gebreke*, 50.
- 46 Tibbe, "'Wandalisme'"; Van Lennep, 'Amsterdam', 173-174.
- 47 Koster, 'Polderland', 522-523; zie ook Jager, *Hoofdstad in gebreke*, hoofdstuk 1.
- 48 Potgieter, 'Amsterdam in 1860', 208.
- 49 Van der Woud, *Het lege land*, 428.
- 50 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 70-71.
- 51 Gegevens over de stedelijke financiën in: De Cleen, 'Kort historisch overzicht'; GAA, Archief Wethouder van Financiën (arch.nr. 5177), 'Staat van Begroting, in Ontvangst en Uitgaaf, der Stad Amsterdam, voor de Dienst van' 1814-1853. De cijfers berusten op steekproeven van begrotingsjaren uit deze periode.
- 52 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 74-91.
- 53 Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid*.
- 54 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 121-131, 209-216.
- 55 Buist, 'Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden'; Fritschy, 'Staatsvorming en financieel beleid onder Willem I'.
- 56 Schade, *Woningbouw voor arbeiders*; Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 633-637.
- 57 Van der Woud, *Het lege land*, 346-347.
- 58 Over de totstandkoming van het Entrepotdok zie Nanninga, 'De voorgeschiedenis'.
- 59 Nanninga, 'De voorgeschiedenis'; Prins, 'Vijf voor twaalf voor het Entrepotdok'; Zwart, *De Kamer van Koophandel*, 123-132; Reinsma (ed.), 'De autobiografie van Jan Jacob Rochussen', 60-64.
- 60 Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 605.
- 61 De 300.000 vierkante meter bij Van der Woud, *Het lege land*, 346, berust op een vergissing. Bedoeld moet zijn 300.000 kubieke meter.
- 62 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, II, 139.
- 63 Prins, 'Vijf voor twaalf voor het Entrepotdok', 87-88.
- 64 Oldewelt, 'Het Aalmoezeniersweeshuis'.
- 65 Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 277-280.
- 66 Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 598; Van Lennep, 'Amsterdam', 174-175.
- 67 Over de realisering van de Beurs: Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, IV, 271-275, 331-333; Weissman, *De Beurs te Amsterdam*; De Vries, 'De Amsterdamse Beurs: prijsvraag en polemie'.
- 68 Geciteerd in: Weissman, *De Beurs te Amsterdam*, 15.
- 69 Van der Woud, *Onuitsprekelijke schoonheid*, 12-14; De Vries, 'De Amsterdamse Beurs: prijsvraag en polemie'; Hermans, 'Alles wat zuilen heeft is klassiek', 139-150.
- 70 Gerritsen (red.), *Het Koninklijk Instituut*; Hermans, 'Alles wat zuilen heeft is klassiek'; Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak'.
- 71 Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 558; Hermans, 'Alles wat zuilen heeft is klassiek', 139-150.
- 72 Weissman, *De Beurs te Amsterdam*, 29-45.
- 73 Heijder, 'Hoe in 1845 de Beurs van Zocher werd geopend'.
- 74 Zwart, *De Kamer van Koophandel*, 197.
- 75 Weissman, *De Beurs te Amsterdam*, 51-53.
- 76 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 147, 503 noot 177.
- 77 Potgieter, "'Een wonder is de nieuwe Beurs!'"; Koster, 'Polderland'; Muller 'Amsterdam in 1877', 49-50.
- 78 Von der Dunk, 'De katholieken en hun kerken', 170-176; Zie ook Von der Dunk, 'Zes katholieke kerken uit de dageraad der emancipatie'.
- 79 Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, IV, 102-103.
- 80 Over de institutionele en financiële regelingen met betrekking tot de katholieke kerk, zie Landheer, *Kerkbouw op krediet*, 46-64.
- 81 Von der Dunk, 'De katholieken en hun kerken', 172-188, 199-211.
- 82 Von der Dunk, 'De katholieken en hun kerken', 190-211; Landheer, *Kerkbouw op krediet*, 556-564; Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 606-610, 620, 630, 643-644; Van Blokland, *Rooms-katholieke kerken in Amsterdam*.
- 83 Landheer, *Kerkbouw op krediet*, 86-204.
- 84 Margry, "'Jezuïtenstreken'", 43-44.
- 85 Von der Dunk, 'De katholieken en hun kerken', 209-210; Van Blokland, *Rooms-katholieke kerken in Amsterdam*, 42-43; Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 630; Landheer, *Kerkbouw op krediet*, 563, heeft geen gegevens over de financiering.
- 86 J.A. Alberdingk Thijm aan J. van Rijckevorsel, 14 augustus 1848, geciteerd in: Van der Plas, *Vader Thijm*, 146-147.
- 87 Von der Dunk, 'De katholieken en hun kerken', 151; Van Blokland, *Rooms-katholieke kerken in Amsterdam*, 38-39; Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 643-644.
- 88 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 67-68, 301-302; Dijkhuis, 'De Jordaan', 41-43.
- 89 Van Lennep, 'Amsterdam', 177.

De publieke orde: openbaarheid en beslotenheid

Remieg Aerts

- 1 *Algemeen Handelsblad*, 23 november 1854; Van Eeghen, 'Moord of doodslag?'; Faber, 'Een zachte botsing'.

- 2 Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris*, 38; Franke, *Twee eeuwen gevangen*.
- 3 Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 333-337.
- 4 Deben, *Van onderkomen tot woning*; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*.
- 5 De Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, 41-42.
- 6 Krol, *De smaak der natie*, 42-52.
- 7 De Vries, 'Een weldadig verschil?'
- 8 Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 210.
- 9 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, ii, 171-172. Een uitgebreide beschrijving van begrafenisrituelen omstreeks 1840 – ontleend aan een manuscript van wijkmeester Willem Meijer – geeft Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 276-286.
- 10 Impressies van stadse drukte in: [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, i, 131-132, 227-230; ii, 24-29, 125-126. De verhuisdag in: Keijser, 'Kalveren en zolderschuiten'; de ambachten in: Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 280-282.
- 11 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, ii, 125-126; Van Lennep, 'Amsterdam', 176-177; Reeser, 'Het Dagverhaal van H.C. Andersens bezoeken aan Amsterdam', 162; Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 331; Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 40, 79.
- 12 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 40-43; het gedogen (van schreeuwende straatverkopers) in: Van der Vijver, *Wandelingen*, 201.
- 13 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 79-91.
- 14 Diederiks, *Een stad in verval*, 305-310; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 34-45, 55-57 (situatie ca. 1840).
- 15 Zie de in noot 14 genoemde werken; marktbepalingen 1839 in: Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 290.
- 16 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, ii, 164.
- 17 Van der Vijver, *Wandelingen*, 175-198; [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, ii, 159-164; Multatuli, 'Idee 1223', in: *Volledige werken*, vii, 73-77; Muller, 'Amsterdam in 1877', 54-56; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 40-41. Een zeer barokke beschrijving van de Jodenbuurt in: De Amicis, *Nederland en zijne bewoners*, 212-214.
- 18 Een gedetailleerde beschrijving van de Kalverstraat en de Nieuwendijk in de vroege jaren 1840 geeft [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, i, 112-124; daarnaast Van der Vijver, *Wandelingen*, 207-211; *Physiologie van Amsterdam*, 25; *Physiologie van de Kalverstraat*; Reeser, 'Het Dagverhaal van H.C. Andersens bezoeken aan Amsterdam'.
- 19 Ontleend aan Diederiks, *Stad in verval*, 315-317; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 94-112, 294-295; *Physiologie van Amsterdam*, 91; Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 338-339, 344-346.
- 20 [Witsen Geysbeek], *Het tegenwoordig Amsterdam*, 88-89.
- 21 *Rapporten van de gouverneurs*, ed. Rüter, i, 147, 151-152, 177-179, 339; Van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard*, 100-105.
- 22 Over het Damoproer zie noot 81.
- 23 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 32, 51-53, 127-129.
- 24 Sautijn Kluit, *De Amsterdamsche Courant*; Vissering, 'Een hoofdredacteur'.
- 25 Sautijn Kluit, *De Amsterdamsche Courant*, 70-73; Aerts, 'De openbaarheid van een pre-moderne stad', 32 noot 19.
- 26 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 17-19.
- 27 Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof*, 86, 218-228, 281-282.
- 28 Een analyse in: Schouwenaar, *Tussen Beurs en Binnenhof* en in: Aerts, 'De openbaarheid van een pre-moderne stad', 17-21.
- 29 Zie het 'Repertorium van de Nederlandse pers 1848-1890', in: Hemels, *Op de bres voor de pers*, 375-580; aangevuld met de lijst krantentitels in: Korevaart, *Ziften en zemelknoopen*, 337-344. Vaak is van deze publicaties niet veel meer overgebleven dan de titel.
- 30 Johannes, *Barometer van de smaak*; Aerts, *Letterheren*.
- 31 Ruitenbeek, *Kijckcijfers*, hoofdstuk 7.
- 32 Wezel, 'December 1839'; Van Eck, 'Physiologie van Amsterdam'; Giele, *De pen in aanslag*.
- 33 De Vos, *Waarachtige physiologie*, 1844, nr. 14, 209; 1845 nr. 1, 3-14; 1846, nr. 24, 371; Wijnman, 'P.J.W. de Vos'; Robijns, *Radicalen in Nederland*, 214-216; Giele, *De pen in aanslag*, 19-40.
- 34 Van Zanten, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard*, 114-127; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 46-48; Giele, *De pen in aanslag*, 25-26.
- 35 Giele, *De pen in aanslag*, 55-74; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 47-49.
- 36 De hierna genoemde pamfletten, brochures en ander gelegenheidspublicaties in: Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling*, deel vi en vii.
- 37 Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling*, vi, 337-339; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, v, 112-114.
- 38 Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 91-112.
- 39 Hofland, *Leden van de raad*, 24.
- 40 Kannegieter, 'Het belastingoproer', 279-282; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 18-20.
- 41 Terwen, *Amsterdam voorgesteld*, 5-6; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 55-56; *Atlas van de gemeente Amsterdam* (bekend als 'De Atlas van Loman', zie Hameleers, *Kaarten van Amsterdam*, 55-57).

- 42 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, hoofdstuk 5; Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*; Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 72-81, 313.
- 43 Van der Vijver, *Wandelingen*, 95-96; Ligthart, *Jeugdherinneringen*, 266-267.
- 44 Nieuwenhuys, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving*, III, 11-12; Ligthart, *Jeugdherinneringen*, 266-267.
- 45 Diederiks, 'Sociale geleding van Amsterdam', 123; Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 141-142.
- 46 Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 28-29, 110-114 en passim; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 245; Meijer, 'De Jodenhoek', 217; Kruizinga, *Adieu Kattenburg*.
- 47 Vergelijk de situatie omstreeks 1800, 1850 en 1876 in: Diederiks, *Stad in verval*, passim; Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 72-81; Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, hoofdstuk 4.
- 48 Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, IV, 119-121.
- 49 Reeser, 'Het Dagverhaal van H.C. Andersens bezoeken aan Amsterdam'.
- 50 De Vries, *Electoraat en elite*, 81-101; Van Tijn, *Twintig jaren*, 165-181; Van Lennep, 'Het Casino'; Van Lennep, *Late regenten*, 1-65; Westers, *Welsprekende burgers*; voor Felix Meritis: deel II-2, 411-415; voor Arti et Amicitiae: Heij e.a., *Een vereniging van ernstige Kunstenaars*.
- 51 Van Eeghen, 'Zestig jaren Franse schouwburg'; Engeler, "'...eene zich overgeevende ziel'"; Blom, *Opera en muziektheater in Amsterdam*; Groeneboer, 'Schouwburgen en vermakelijkheden'; Coffeng, 'Uitgaan', 141-143; 151-153; Kijk in de Wereld, 'Omzwervingen door Neêrlands hoofdstad', I, 258-259; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 164-189.
- 52 Ruitenbeek, *Kijkcijfers*, passim; Erenstein, "'Ons tooneel is niet officieel en niet voornaam'".
- 53 Gemeenteraad 1822, geciteerd in: Ruitenbeek, *Kijkcijfers*, 47.
- 54 Klikspaan, 'De Salon des Variétés', 60.
- 55 Kannegieter, 'De concertzaal van Odéon'.
- 56 Kijk in de Wereld, 'Omzwervingen door Neêrlands hoofdstad', 261-262; Klikspaan, 'Salon des Variétés', 6-7. Daarnaast: Looijen, *Wie kwam er niet in de Nes?*; Van der Vijver, *Wandelingen*, 383-389.
- 57 Willem Meijer, geciteerd in: Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 97; Coffeng, 'Uitgaan'.
- 58 Jolles, *De Plantage*; Wennekes, *Het Paleis voor Volksvlijt*, 160; Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage*.
- 59 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, II, 40-46, 145-150; *Physiologie van Amsterdam*, 29-39; Hildebrand, *Camera obscura*. Zie voor Willem Meijer: Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 96.
- 60 Witkamp, *Natura Artis Magistra*, 10-13. Ook de volgende gegevens over Artis zijn aan dit overzicht ontleend. Niet geraadpleegd kon worden: Mehos, *Science and culture*.
- 61 Kalff, *Amsterdam in plaatjes en praatjes*, I, 165-166.
- 62 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, 54-56; Van der Vijver, *Wandelingen*, 386-387.
- 63 Van Maurik, 'Uit het leven', I, 443.
- 64 Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 109-111; Keyser, *Komt dat zien!*
- 65 Vergelijk Furnée, 'Beschaafd vertier'; Wilke, 'Van dienstmeiden en burgerdames'; Wilson, *The sphinx in the city*; Parsons, *Streetwalking the metropolis*.
- 66 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, staat 5.1: beroepsbevolking 1849, 103-104.
- 67 Westers, *Welsprekende burgers*, 288-298.
- 68 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, hoofdstuk II. Zie ook Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*.
- 69 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, 58.
- 70 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, 59-60.
- 71 De Wildt en Arnoldussen, *Liefde te koop*, 160.
- 72 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, 61-62; De Wildt en Arnoldussen, *Liefde te koop*, passim.
- 73 Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 260-262.
- 74 Van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie*, 69-70; Bossenbroek en Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 95; De Wildt en Arnoldussen, *Liefde te koop*, 160 noot 22.
- 75 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 104, 250.
- 76 De Wildt en Arnoldussen, *Liefde te koop*, 102.
- 77 De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*.
- 78 [Boom en Lesturgeon], *Een Drentsch gemeente-assessor op reis naar Amsterdam*, I, 88; De Amicis, *Nederland en zijne bewoners*, 207; Van Maurik, 'Uit het leven', I, 436-437.
- 79 Geciteerd in: Potgieter, 'Amsterdam in 1860', 201.
- 80 Koning van Willem II: De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*, IV, 7; Koning van Willem III: Millies, 'Een inhuldiging'; toespraak van Willem III geciteerd in: Van Eijnatten, 'Oranje en Nederland', 14; ambtsjubileum 1874: Star Numan, 'Nederland en Oranje', 22.
- 81 Het Damoproer is uitvoerig gedocumenteerd in: Nolthenius en Ploos van Amstel, *Verslag van de gebeurtenissen en geanalyseerd in: Giele, De pen in aanslag*, 69-94 en Bos, *Waarachtige volksvrienden*, hoofdstuk 1.
- 82 Adres, antwoord van de koning en politieke consequenties in *Handelingen van de Regering en de Staten-Generaal*, I, 244-248; zie ook Thorbecke, *De briefwisseling*, V, ed. Hooykaas en Santegoets, 461-462; Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, V, 231-236; Houkes, 'Het succes van 1848'.
- 83 *Het Rembrandtbeeld*.
- 84 Van der Wal, "'Even onwrikbaar'".
- 85 Beunders, "'t Is Naartje'".

De maatschappelijke orde: aanvaarding, verschil en onderlinge afhankelijkheid

Remieg Aerts

- 1 Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 66; Muller, 'Amsterdam in 1877', 44-45; De Amicis, *Nederland en zijne bewoners* 224; Ortigão, *Holland 1883*, 37-38; Van der Woud, *Het lege land*, 389; Van Ginkel, 'Over poetsen en smeerpotsen'.
- 2 Geciteerd naar Van den Hoek Ostende, 'De jeugdijaren van J.G. van Niftrik', 160-161.
- 3 Zadoks, *Geschiedenis der Amsterdamsche concessies*, 3-68; Van der Woud, *Het lege land*, 413-423; Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 297-300.
- 4 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 208-216; Jansen en De Meere, 'Het sterfjepatroon in Amsterdam'; Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 46-50; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 67-72; Van der Woud, *Het lege land*, 408-409; Zadoks, *Geschiedenis der Amsterdamsche concessies*, 69-73; De Miranda, *Amsterdam en zijne bevolking*, 126-137. Zie ook: Groen, *Een cent per emmer*.
- 5 Vergelijk de cijfers en opgaven in: Jansen en De Meere, 'Het sterfjepatroon in Amsterdam', 203-206.
- 6 Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 49; Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 323.
- 7 Van Zon, 'Openbare hygiëne', 55.
- 8 J.A. Kool, 'Goten en riolen', in: *Schat der gezondheid* (1860) 97, geciteerd door Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 448.
- 9 Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 159; Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 50-52.
- 10 Over de stadsreiniging in deze periode: Carasso, 'Op weg naar het begin'; Van der Kooy en De Leeuwe, *Samuel Sarphati*, 74-111; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 216-226. In het algemeen: Van Zon, 'Openbare hygiëne'. Zie ook Van Melle, *Vuilnisboekje*.
- 11 Van der Woud, *Het lege land*, 226-231, 395-396.
- 12 De Boer, 'Sarphati', 38.
- 13 Van der Kooy en De Leeuwe, *Samuel Sarphati*, 97-99; Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, 643; Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 328-331.
- 14 Jager, *Hoofdstad in gebreke*, 65, 204-207, 296; Van der Woud, *Het lege land*, 388; Diederiks, *Een stad in verval*, 17-18; Van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 60; Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 270-280.
- 15 De Roever en Bierenbroodspot, *De begraafplaatsen*.
- 16 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, hoofdstuk II.
- 17 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 44-47; Van der Vijver, *Geschiedkundige beschrijving*, iv, 220-226; Houwaart, *De hygiënist*, hoofdstuk 4.
- 18 Hierover in het algemeen: De Blécourt, *Het Amazonenleger*.
- 19 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 151-152, 171; in het algemeen: Mooij, *De polsslag van de stad*, 165-264.
- 20 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 134; Calisch, *Liefdadigheid in Amsterdam*, 211-220; Mooij, *De polsslag van de stad*, 209.
- 21 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, 137-140.
- 22 Houwaart, *De hygiënist*.
- 23 Typering van de Belg J. Wenmaekers (1876), geciteerd in: Jager, *De hoofdstad in gebreke*, 417.
- 24 Houwaart, *De hygiënist*, hoofdstuk 4.
- 25 Jager, *De hoofdstad in gebreke*, hoofdstuk 5; Carasso, 'Op weg naar het begin'; Van Zon, 'Openbare hygiëne', 61-76.
- 26 De Roever, 'De eerste onbewoonbaar verklaarde woningen'.
- 27 Diederiks, *Een stad in verval*, 19; Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, 242-243.
- 28 Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*; Van Tijn, *Twintig jaren*; Nusteling, 'Kritische beschouwingen'. Samenvattend en met gebruik van de nieuwste methoden van demografisch onderzoek: Van Leeuwen en Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime'.
- 29 Cijfers in: Van Leeuwen en Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime', 72-73. Vergelijk de gecorrigeerde becijfering van Van Tijn, *Twintig jaren*, 106, die meende dat de 224.000 van het bevolkingstellingscijfer van 1849 er feitelijk 242.000 moeten zijn geweest. Dit is niet erg aannemelijk. Hoewel hij zich niet met de eerdere periode bezighield, zou hij dan een zeer sterke groei tussen 1840 en 1850 moeten verklaren, van 33.000 in een slecht decennium, en vervolgens een sterke afvlakking om uit te komen bij het cijfer van 243.000 dat hij voor 1859 wel betrouwbaar achtte. Voor 1860-1869 stelt Van Tijn weer een sterke maar regelmatige groei van 244.000 naar 265.000 vast. Waarschijnlijker is een gestage toename in de jaren vijftig (van 226.000 naar 243.000 in 1860), gevolgd door een soortgelijke groei in de jaren zestig (van 244.000 naar 265.000).
- 30 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, grafiek III, p. 31.
- 31 Van Leeuwen en Oeppen, 'Reconstructing the demographic regime', 76, 83.
- 32 Verschillende verklaringsmodellen in: Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*; Van Tijn, *Twintig jaren*; Verdoorn, *Het gezondheidswezen*; Jansen en De Meere, 'Het sterfjepatroon in Amsterdam'.
- 33 Knotter en Muskee, 'Conjunctuur en levensstandaard'.
- 34 Verdoorn, *Het gezondheidswezen*, grafiek III, p. 31; Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 67; Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid*, bijlage 2.2, 242-243.
- 35 Jansen en De Meere, 'Het sterfjepatroon in Amsterdam'.
- 36 Polak, *Amsterdam, die groote stad*, 276-286.
- 37 Diederiks, 'Sociale geleiding van Amsterdam', 124.
- 38 [Witsen Geysbeek], *Het tegenwoordig Amsterdam*, 70; Van Bienen (1812) in: De Meere en Noordegraaf, 'De sociale gelaagdheid van Amsterdam'; vergelijkbare indeling in aan-